हुकुम आयेछ। वढिया एक जोल्या मानिस हाम्रा यतावाट जुमला गयाका थिया। उहांवाट पनि महतारा १ वुढाथोकि १ द्विजना जुमलिया यहाँ आई-रह्या छन्। गोर्खा जुमलाको एकतत्व गरौं भला मानिस लिन आञ्यू भन्न आया र यहांवाट पनि महेश्वर पन्थको छोरो वीरभद्र पन्थसमेत जना आठदश मानिस जुमला जान्छन्, तयार भैरह्या छन्। तेहाँ वाटो पठाउँ भन्दा चौविसिले मुख्य मानिस पनि जान देवैनन्। मानिस जान दिया पनि सोगात त्यो वाटो देवैनन् जान भन्ना निमित्त हाम्रै उही भोटको वाटो गरि जान्छन्। आपना मानिस पनि तहांवाट जुमला पठाउन्या जुमला जाजर्कोटसंग राम्रो वनाइवक्सन्या। वाकी शल्याना जाजरकोटलाई पनि यहांवाट मानिस आउँछन्। प्यूठाना पनि भला मानिस आउँछन्।

उप्रान्त किरातका काजलाई तरवार हुकुम बक्सी पठाया गयेथ्यो। किरातको अम्वल मदेस पहाड भोट जति थियो आपना आशीर्वादले सबै फत्य भयो। मध्येशमाहाँ कनकाई नदी पहाडमाहाँ साभा खोलौं तमोर नदीको साध लाग्यो। मानिस काट्न पाइयेनन्। भाग्यो। कति मोगलाना-तिर गयो, कति सुखिमतिर गयो। अरू झार जङ्गश महाँ जना ८५ वेसि काटिया। वाँकी सुखिमसङ्ग हाम्रो घा हुन लागिरहेछ। घा वन्यादेखि किरातवाट भागी जान्याकन पकरेर हामीलाई सौंपी दिन्या छ। घा नवन्या अब हामीले सुखिमसँग लड्नु पर्न्या छ। सुखिम आइजाला। आपना आशीर्वादले कत्ताल गरौंला।

उप्रान्त, अब मैले दाङ्ग जान्या हो कि शल्याना वसन्या हो भनी हुकुम आएछ। हाम्रो वुझयाको त शल्यानामहाँ थोरो यादर हुन्या भया दाङ्गमहाँ धेरै यादर हुन्या भया पनि शल्यानैमहाँ वसन्या हो। शल्यानाले कत्ति यादर नगन्या त क्या गर्नु होला। आदर नगर्न्या भया छाड्नै पर्ला वाँकी मण्डलसित हिजैदेखि हामीले आपना पाँवमहा चढायाकै छ।

उप्रान्त हाम्रा विश्वामित्र उपाध्याय गङ्गानन्द आचार्य सुखिम गया-का छन्। बृहस्पति पण्डित पुरैनिया गयाका छन्। किरीटमाली पटना गयाका छन् वैकुण्ठ उपाध्याय नवाव सुजाउद्दौलाछेउ गयाका छन्। यति ठाउँ मानिस वस्यैका छन्। दिनानाथ उपाध्याय कलकत्ताकन गैरह्या छन्। अलिक दिनमहाँ पुगनन्। वाँको लासा पनि भीमगिरीको शिक्ष्ये राजगिरी जान्छन्। इनको कोठी काशीमहाँ पनि छ। जाहाँ पनि घर खेत कोठी छ।

उप्रान्त लमजुङ्गसित पनि हाम्रो ललोपोतो छदैछ। विश्वेश्वर उपा-ध्याय र सिवा घिकिन्या वस्याका छन्। कास्कीसंग पनि ललोपोतो छदैछ। हाम्रो वीरभद्र थापा कास्की वस्याको छ। कास्कीका जना द्वि वामन् यहाँ वस्याका छन्। अरू चौविसीसंग त हाम्रो जस्तो छ आपना पाँवै महाँ मालुमै छ। भरिसक्य हामिलाई हान्नै खोज्छन्। उनको पुग्दैन र खूम्ची रह्या छन्। विस्तार शशिधर उपाध्या विनति गर्नन्। बिज्ञेषु किमधिकमिति भाद्रपद शुदि ६ रोज ६ मुकाम काठमाण्डु (संवत् १८३१)।

('नेपाली गद्यसङ्ग्रह'बाट)

विशेष शब्दहरू

हाम्रो : हाम्रो।
आगे : उप्रान्त।
मुहजमानी : मौखिक।
कृपासे : कृपाले; ब्रजभाषाको प्रभाव।
वडती : बढती, उन्नति।
श्री नाथजी : श्री गोरखनाथजी।
पावले : पाउले।
अम्वल : इलाका, राज्य।
फत्य : विजय।
कनकाई नदी : झापाको एक नदी।
सभा खोलो, तमोर नदी] अरुण कोसीमा मिसिने शाखा नदीहरू।
सुखिम : सिक्किम।
झारजङ्गस : झयाङाझडी।
वाँकी, वाकी] किन्तु; बाँकी।

वक्स्या जावस् : बक्सियोस्।
घा : सन्धि।
एक जोल्या : एक जोडी।
महतारा : महत्व, महत्यारा।
जुमलिया : जुम्ली।
आञ्यू : आर्यौं।
देवैनन् : नदेलान्।
पठाया गयेथ्यो : पठाइएको थियो।
आइजाला : आइहाल्ला।
कत्तल : कर्तन।
थोरो। थोरै।
यादर : आदर।
पुरैनिया : भारतको विहारमा पर्ने पुर्निया जिल्ला।
सुजाउद्दौला : सुराजुद्दौला।
ललोपोतो : मेलमिलाप।
वामन : बाहुन।

(ब) दिव्योपदेश

बुढा मरे भाषा सरै भनि भन्छन् तिमिहरू सबैछेउ सुनाइ गयाको भया तम्रा सन्तानलाई सुनाउला र तम्रा सन्तानले हाम्रा सन्तानलाई

सुनाउनं र यो राजे थामि षामन् ।

उप्रान्त हाम्रा मुमाहरू तिन हुन। हामि तिन षोपिका पाच पांडुवाको अवतार भयाका थिञु । मेरो विवाहा मकवानपुरमा भयाको थियो । डोला मकुम्प्याको थियन र डोला पनि लेयाउ नेपाल पनि देखि प्राउ भनि मकुवानपुर गञु र पुग्यापछि दिकबन्दसेनलाई यबटा कुराको करेउलि लियेर भन्यां, "एकदन्ता हाति र नवलाषि हिराको हार दिन्छौ भन्या डोला पनि लंजांला दिञ भन्या काढि तरवारसित पनि लंजांला" भनि हाक पारि नेपाल्या राजाले चिन्नन् र पक्रनन् भनि स्याष् वढि रापतिका तिर तिर भानु जंसि कुलानन्द जंसि अरु थर घर पनि साथैमा थिया चण्डागिरिमा आइपुग्या पछि नेपाल कुन् हो भनि सुध्याञा ।

र त्यो भादगाउ हो त्यो पाटन हो त्यो काठमांडौं हो भनि देषाया र मेरो मनमा यि तिनै सहरको राजा हुन पाया ता हुंदो भन्न्या यस्तो मनमा परि रह्याथ्यो ।

उस्तै वेलामा उ दुवै जंसिले भन्या, "हजुरको मनकान्छया अविलाष् पुग्ला महाराजा" भन्या र मलाई आसर्ज लाग्यो र "मेरा पेटका कुरा कसो गरि जानेउ र त्यस्व भनेउ र ?" भनि मैले भन्दा "जसै नेपालमा नजर दिनु भयाथ्यो उसै वेला मोचमा बाहुलि दिदा मनमा नेपालको राजा हुन पाया ता हुंदो हो भन्या जस्तो परेछ भनि विन्ति हजूरमा गन्याकं हो' भन्या र ।

"यो कुरा पुग्ला ? भनि मंले भन्दा "हजूरले गौब्राह्मण अतित फकीर देउ देवताको मानिता वहुतं राष्नु भयाको छ हाम्रा हातमा पनि सरसोतिको वर्दान छ हजुरलाई नेपालको राज वक्स्या हुनै छ" भन्या ।

र थांकोटको ठुलो भन्ज्यान् काटि रात दिन गरि कल्हारिघाट तरि धादिन् उक्लेउँ र "चेप्याको षावा लिग्लीग्को आड गरि राष्याका मेरा तिन विर छन् तिनलाई वोलाहाटको रुका लेषन जैसि" भन्दा "तिनको नाउ क्या क्या हो" भनि सुध्याया।

र रणजित् वस्न्यात् मानसि रोकाहा विरभद्र पाठक मैधिमा रात दिन गरि आईपुक" भनि लेषी पठाञा र आइपुग्या र तिन छेउ यकांत गन्यां। भन्यां, "दिकवन्दसेनसित हाक दि आञां । नेपाल पनि देषि आञां । हाम्राको मनसुवा पनि राषो आञां । तिमीहरू क्या भन्छौं ?"

भनि मैले भन्दा "हाम्रु हवस् महाराजा" भन्न्या सल्लाह दिया ।

र मंले भन्यां "म आर्काको छत्रभङ्ग गर्न म जांछु मेरो छत्रभंग गर्न

को आयो भन्या कसो होला ?

भनि मैले भन्दा "हजूरका हाति हउवा ई । वाईस् चौबिसि आयो भन्या चेप्यामा रगतको नदि वहाउला महाराजा" भन्या ।

र यकान्तबाट उठि गोर्षा गयउँ र पुग्यापछि मामाज्यू पनि निलकण्ठ पसुपतिको दर्सनलाई देउघाटको बाटो गरि जानु भयाको रहेछ । निलकण्ठ पसुपतिको दर्सन भयापछि श्री गोरषनाथको दर्सनलाई गोर्षामा आउनु भयो र दर्सन भयापछि मसित भेट भयो। र मंले भन्यां, "मामाज्यू मकुवानपुर पनि पुगि आञां, नेपाल पनि देषि आञां । हाम्राको मनसुवा पनि राषि आञां । कति कुराले मेयो काज फत्ये होला अर्ति वक्सनु भया हुंदो हो ।"

भनि मैले भन्दा "मलाई पनि पश्चरात्रीमा दृष्टान्त भयो हामिले देषता पाच पाण्डुवाको अवतार भया जस्तो लाग्दछ । कुरुक्षेत्रको मेला नभै नेपाल फुटन्या छैन । लमजुन् भन्याको गरुड हो गोर्षा भन्याको सरप हो नेपाल भन्याको भ्यागुतो हो । अघो गरुडको आंषा छलनु तव सर्पले भ्यागुतो षान पाउँछ ।"

मेरा साथमा चार जातका सिपाहि छन् । इन्मा कस्को सवार गन्या चाँडो काज फत्य होला" भनि सोद्धा "क्या क्या जात छन्" भनि सोधनु भयो र ।

र "वाहुन्, षस, मगर, ठकुरि इनमा कस्को सवार गन्या चाडों काज फत्य होला" भनि सोद्धा "वाहुन्को सवार भन्याको बयेल हो, पातक् लाग्छ । ठकुरिको सवार भन्याको सिघ हो पछाडि दगा हुन्छ । मग्रको सवार भन्याको टागन घोडा हो ढिलो हुन्छ । षसको सवार भन्याको ताजि तुर्कि घोडा हो । षसको सवार गन्या चाँडो होला भन्या जस्तो लाग्छ" भनि अरु ढेरै कुराको अर्ति दि जानु भयो थ्यो ।

उनै अर्ति लिञा र लमजुंग्या राजा रिपुमर्दनसाहसित भेट गर्न भनि गयां र चेप्या घाटमा भेट भयो । र घाहा घरेस्का वात गर्दा जौना कुराले घाहा वाधुला भन्या जढ कुरो मेरा पेटमाथियो सोहि जढ कुरो कालु पांडेले गन्यो । र धाहा वलियो वस्यो र मलाई आसर्ज लाग्यो र ।

तर मलाई ता रिझ यो दुनिञा जस् देषी राजि रहन्छन् उसैलाई कजाई दिनु भन्या सास्त्रमा पनि कह्याको छ। दुनियामा वुझि हेरुं भनि वुझि हेर्दा दुनिञाँबाट पनि कालुपांडेको चाहा रहेछ र "कालुपांडेलाई कजाई दिनु भया हामी दुनिञाँदारमा छाहारि रहंदो हो" भन्या सल्लाहा दिया ।

र अव वाइसि चौतिसिले क्या भन्छन् भनि वुझ्नुहुंदा वाईसि चौविसिवाट

पनि कालुपाँडेकं थाहा रहेछ र "कालु पाँडेलादे कजाजि भया घाहास् घरा-ईस् वलियो राषन्यं छ'' भन्या सल्लाह दिया ।

मेरा मनमा ता बिराज बषेतिलाई कजाइ दिन आँट्याको थियो तर ज्याधा वुद्धी कालुपाँडेकं ठह्न्यो र कालुपाँडेलाई कजाजि भयाको हो ।

अव पाँडे वस्न्यातको जुग वाधि दिन्छु तेरि छोरि सिवराम वस्न्यातको छोरो केहेसि वस्न्यातलाई देउ'' भनि मागि विहे पनि गरि दिआँ । र पाँडे वस्न्यात्को जुग बाँधि पाँडको ढाल वस्न्यातको तरवार गरि नेपालमा चढाई गन्याको हो ।

उप्रान्त रणजित वस्नात्, मानसिह रोकाहा वीरभद्र पाठक इनलाई गौटान्को विराइ लिग्लीगको आडमा राषि म पनि "सल्यान् कोटकी देवी साछ्यात् छन् भनि भन्छन् म पनि सायत गरि जान्छु'' भनि विदा गरायाँ र सायेत गरि म पनि गञु । र वारिमा थपुं पन्यो । र सल्यानोको थर घर वराहा उमराउहरुसित सुधाआ, "माइको दर्सन् गर्नु हुन्छ की ?'' भन्दा भित्र दर्संण पुजाहारि टहलुवालाइ मात्रै भित्र दर्सन गर्नु हुन्छ जो हुकुम'' भन्या र "ढोकामा ता हुन्छ कि'' भन्दा "ढोकामा ता हुन्छ'' भन्या र साँझ विहान ढोकासम्म जाइ पाठ पुजा जप् दर्सन गर्थ्या ।

र यक दिनका रातमा सोंपना भयो र दुइ हातमा दुइ षड्ग लियाकि सात आट वर्षकी कन्या कुसुम्या पछिउराको घुगूटि पारि मछेउ आइन् र मैले सोध्याआँ "तिमी कसकी छोरी हो ?''

भनि मैले भन्दा "पुजाहारि रानाकि छोरी हुँ'' भनिन् र उ दुवै षड्ग मेरा हातमा दिन् र, आरसि प्रमानको लाल टलवल गर्थ्यो, षोकिला-वाट झिकी मेरा मुषसम्ममा ल्याई यो पनि निल भनिन् । र "तम्रो मन कान्छ्या पुऱ्याई दियाको छ, म पनि केही माँग्छु थपि जाउ'' भनि जसै दुई पाईला गैथिन् उसै वेलामा म पनि विमर्ज्यो र भानु जैसि कुलानन्द जैसि पुजाहारि रानालाइ डाक्याँ र सोध्याआं ।

जैसिले पनि पुजाहारिले पनि "ति माइ हुन् दर्सन पाउनु भयछ'' भन्या र उसै वेलामा धुप दिप धजा नैवेदे नित्यपुजालाई सात राँगा सातै वोका थपि वोर्ला घाटको आम्दानी र घाट छेउको टार माईलाई संकल्प गरि दिआ र उसै घरिको सायत गरि रात दिन गरि सरासरी आयाँ ।

र सिमल् चौर चोतारामा थपुं हालि वस्याको थीआ दावा भन्या नुवा-कोट्को वड्ना भन्या षिच्यात्को कुलो काटि षेत विराउनाको गरि राष्याथ्यां वेतावतिको वेनि इन्द्रायेनिका थानमा ढुंगा तरि जप पाठलाई जांथ्यां। ध्यान

भन्या सल्ल्यान् कोट्को देवीको र इन्द्रायनि भैरवीको गथ्यां ।

महामण्डल भन्न्याको नुहाकोटको सवता रहेछ! महामण्डलमा ग्यामि राना थीयो । "तं हाम्रा भरको ग्यामि होस्, माहामण्डल छोडिदे, म छेउ आईज'' भनी पठाआ र " हुना ता हजुरैको हुं, तर जकप्रगासमल्लको नुन् षाई हाल्यां मरि मेटन्या छु'' भनि हाक पारि पठायो ।

र येक दिन कचहरिमा वस्याको थियां तान्रा लागेछ र तान्रैमा ता इन्द्रायनिका थानमा वस्याको रहेछु, आजका साता दिनमा ठुलो सायेत छ तेसै दिनको सायतले नुहाकोट साध्ये हुन्याछ'' भन्याको सुन्यां र "पात्र हेरन जैसी'' भन्याँ ।

"र पात्रो हेन्या र "आजका साता दिन बिहाउंदो सनिश्चरवार ठूलो सायत रहेछ'' भनि विन्ति गन्या । र उहि सायतमा महामण्डलमा उक्लेउं ? र तरवार पन्यो । र हाम्रा नुनका सेषले झुकाई दिन्या पन्थ वान्है वर्षमा मेरा भाई दलमर्दन् साहले जेठी तरवार रानाको थापलामा हान्यो र नुहाकोट साधे गरि बढाई गरेउं ।

र ककनि सिवपुरिमा ठाना हालि मुर्चालाई राष्थ्यऊं मजाइ प्रसुराम थापाले नेपाल हान्न आउ भनि हात दिई राष्याथ्यो । आफना भाईलाई लाष-विषि पुऱ्याउनु वाईसि चौबिसी उठाई पछाडि हान्नु भनि पठाएछ र मैले थाहा पाआ र "काहाँ पुक्याको छ ?'' भनि सुग्याआ । र पोषराको "हटि-यामा डेरा गरि वस्याको छ'' भनि सुन्याँ । र "त्यसलाई वैठाई आउन को सकौला'' भनि सल्लाह गर्दा कसैले पनि ठहराउन सकेन र मैले भन्यां, गुरु सकूला ।''

भनि डाकी अन्हाई मेरो कमरको कोताषान् दियां र गयो र पुगि गाईन्याको भेष गरि हातमा बल्छोको ठागो लि काषिमा सारङ्गी च्यापी २।४ धानिको सहर लैगी अरु उसका लस्करहरु भात षान्या वषत्मा अवसर हेरि वैठाई आयो । र पछाडी सुद्ध गरि नेपाल षोल्याई पुरुव पश्चिम्मा दुनिआं हात गरि नेपाल लियाथ्यां ।

उप्रान्त यो राजे दुई ढुंगाको तरुल जस्तो रहेछ । चीन वादसाहसित ठूलो घाहा राषनु । दषिनको समुद्रका वादसाहसित घाहा ता राष्नु तर त्यो महाचतुर छ । हिन्दुस्थाना दवाई राषे छ । सरजिमीमा परि रहेछ । हिन्दु-स्थाना जाग्यो भन्या कठिन् पर्ला भनि किल्ला पोजन आउन्या छ । सन्धी सर्पन् हेरि गढि तुल्याई राषनु र रस्ता रस्तामा भाजा हालि राष्नु र यक दिन त्यो वल आउन्या छ। जाई कट्क नगर्नु झिकी कटक गर्नु र चुन्या घाटि-

षुपै काटिन्या छ । पाच सात पुस्तालाई षजना पनि मिल्न्याछ । श्री गंगाजिको साध पनि लाग्नै छ । लडाईंमा पुगेन भन्या लोलोपोतो अनेक कल छल गरिकन पनि यो नेपालको तषत किल्ला हो यो किल्ला पायो भन्या चारै वादसाहलाई वह्राला लाउनै छ । ईश्वरले रचना गर्‍याको किल्ला रहेछ । स्वधनु पर्‍यो रहेनछ । सिवपुरी १ फुल्चोक् २ चन्द्रागिरि ३ महादेउपोषरि ४ पालुं ५ दाप्चा ६ काहुल्या ७ ईनमा पनि किल्ला पकी बनाउनु । किल्लापिछे तोप लत्छट् गरि राषी दिनु र जति भञ्ज्याँई छन् भज्यां पीछे यक यक फलाम्याँ ढोका वनाई ढोकापिछे यक यक तोप लमछट् गरि राषी दिनु र पपाँच सिपाहि राषी दिनु र यस्व भयापछि चेवा गर्‍या चर्चा गर्‍या भागन्या नास्न्या ढुकूवा फसादि षुनि यस्ताहरुको पनि केही चल्न्या छैन । चारै वादसाही चढाई गरि आयो भन्या पनि कसैको केही चलन्या रहेनछ ।

उप्रान्त राजा रामसाहले वाध्याको स्थिति पनि हेरि सक्याँ ? जयेथिति मल्ले वाध्याको थिति पनि हेरि सक्याँ । राजा महिन्द्रमल्लले वाध्याको थिति पनि हेरि सक्याँ ! इस्वरले दियो भन्या म पनि यस्ता बन्देजको वान्ह हजार-को थीती वाँधि जाँला भन्न्या अवीलाषा थीयो । पुरुव पश्चिमको रस्ता वन्ध गरि नेपालको रस्ता चलाई दिउला । आफ्ना अनाजात विसेषको कर्म गर्नु (भन्न्या) भन्देज गरि जाला । यो तिन सहर भन्याको चिस्व ढुंगो रहेछ । षेल षाल मात्रै ठूलो रहेछ । कुपको पानि षान्याछैउ वुधि पनि हुदैन, सुरो पनि हुदैन । षेल षाल मात्रै रहेछ । मेरो मनसुवा ता दहचोकमा दरवार वनाउला र चारै दिशा थर करको गुरु प्रोहित भैयाद भागदार मिर उम-राउको घर वनाई छुट्टा दरवार वनाउला र ई तिन सहरमा ता दरवारवाट स्वष सयललाई मात्रै जाला भन्न्या यस्तो अविलाष थीयो ।

उप्रान्त देसका महाजन्लाई गोड प्रसाह देषी उभो आउन नदिनु । देसका महाजनहरू हाम्रा मुलुकमा आया भन्या दुनिआं कंगाल गरि छाड्द-छन् । हामीले च्यागा पांगालाई तिन सहर नेपाल र नौलाष किरायत र हिन्दुपतिको राज आर्ज्या थ्येउ । देसका कपरा लगाउनालाई मन्हाई गरि दिनु । आपना देसका कपरा वन्न जान्न्यालाई नमना देषाई सन्राउनु र वन्न लाउनु र यस्व भया नगद विदेस जादैन । आफ्नो देसको जिनीस् जरि वुटि देस लैजानु र नगत पैचनु । नगद पैचि राषनु र प्रजा मोटा भया दर्वार बलियो रहन्छ । राजाका भंडार भन्न्याका रैतानहरू हुन् । मुलुकमा ईजारा पनि नदिनु । सर्षारवाट अमानित् राषि सर्षारिया तहसिल् राषी साल वसा-ल्को कचा लिनु । क्या चुनी सिपाई भया क्या भैभारादार भया इनलाई

दवलथ् कमाउन नदिनु । आदमी हेरि हुमेत् मात्रै राषी दिनु क्यान मनोला दवलथ् भयाकाले तरवारमा पसि मर्न मार्न सकैनन् र हरिपको चमक हुन्छ । सिपाहि भैभारादारले स्वष गर्‍यानन् भन्न्या चारे षुट्मा मेरो तरवार वजनै छ । स्वषमा पसो भन्या मेरा साना दुषले आर्ज्याको मुलुक होईन, सर्वै जातको फुलवारि हो, सर्वैलाई चेतना भया । यो फुल्बारिको छोटा वडा चारै जात छतिसै वर्नले, यो असिल् हिन्दुस्थाना हो, आफ्ना कुलाधर्म नछोड्नु । ष्वामित्को नुनको उघार गर्नु । कालु कवर्दारका सन्तानलाई कवर्दारि नछुटाउनु । दषिनको घाहा सिवराम वस्न्यात्का सन्तानलाई नछु-टाउनु । भोटको घाहा कालपांडेका सन्तानलाई नछुटाउनु । पाडे वस्न्यात् पंथ भैयाद मग्रलाई माराताप् दिदा आलो पालो गरि षान दिनु । ई मेरा नुन् गुन्का स्वझा सेवक हुन् । ईनीहरुको जीव जान्या विराम गर्‍याको भया पनि आफुले नमार्नु । वरु माराताप दियेर लडाजीमा झोसि दिनु र जीव जोगाई पायो भन्न्या वढिया भयो, मरि गयो भन्न्या आफुले मार्नु, अर्कैवाट मारि दियाको वढिया हुन्छ । तव राजाले सेवकलाई घरमा नमार्नु । तव राजाले ठुलो निआ निसाफ हेर्नु । अन्याय मुलुकमा हुन नदिनु । निआ निसाप विगार्न्या भन्याको घुस् दिन्या र घुस षान्या । ईन दुईको ता धन जीव गरि लियाको पनि पाप छैन । ई राजाका महासतुर हुन् ।

उप्रान्त जढ कुरो राजालाई चाहीन्या सिपाहिहरूको घर षेत् मिलाई दिनु र मल जल गर्छन् र दुवै वोटि भित्र हाल्व पाउछन् र कविलाको निर्फिक्री हुन्छ। ढोकामा भया पनि गौडामा भया पनि सिपाहिहरूको छाति बलियो रहन्छ । पज-नि गर्दामा पनि सये नालका कम्पनी जमाउनु र सये नालका सुवेदार चार पाच लडाजीमा जस पाई आयाका यस्ता आफुले जाचि सुवेदार हाल्नु सुवेदारले पनि सात पगरि दुई चार वाढ षायाका यस्ता पगरि हाल्नु । सात पगरिले स्वह्र हुदा हालदा आफुसित मर्‍या मार्‍या जाची १६ हुदा हाल्नु । १६ हुदाले पनि आफुसित मर्‍या मार्‍या जाचीं सिपाही हालि आफना आफना पट्टि भर्ना गर्नु । पट्टी पट्टीमा सिपाहि पनि षस् मगर गुरुं ठकुरिःईनै चार जात मात्रै षिचोला गरि हालनु । र तर्वार पर्दा साह्रो हुन्छ । लुहा च्यापन्या पनि यिनै चार जात मात्रै हुन् । र तरवार पर्दा साह्रो हुन्छ। र वैरि त क्या इन्द्रको आसन् पनि डगा-इछ। हजारौं धना हजारौ पथकाला हजारौ षुडा हजारौ तोप भया इन्द्रको आसन पनि डगाईछ । लडाजीमा पनि हान्न्या र सष दिन्या इ दुवै वरोवर हुन् । जागिर दिदा पितल् दिदा दुवैलाई वरोबर दिनु । मन्यो भन्या उसका छोरा षुडा हान्न्या नहुन्ज्याल् मरवट् दिनु। षुडा हान्न्या भयापछि जागिरमा

उकालि दिनु र राजाले विवेक राषी दिया देस देसका सिपाहि पनि पासा राषी आउन्छन् । र यस्व भया तरवारीया सिपाहि हात लाग्छन् । राजाका सार भन्याको सिपाहि र रैतिहरु हुन् । राजा चतुर भया सिपाहि र रैति हात हात गरि राष्नु र हुलकुल् हुन पाँउदैन। सिपाहि भन्याको तिषारी राषनु। तिषारि राष्याका सिपाहि कसैका मलाजामा पर्स्तैनन् र आफनो काज फत्य हुन्छ । गुरु मगर पान जादा भैयाद भारादार मिर उमराउ थर घर पुराना पुराना जाची घुंडा गौंडामा राषनु । पुर्ब पछिम्का षसवाहुनलाइ दरवारमा पैंठ् हुनु नदिनु । वयान भनौला वाहिडा मान्छयाले दरवारमा विथिद गराउं-छन् । राजाको हुकूम् जफत गरि राषनु । मैले ति थुम्कां वह्लाहा उमराउ- लाई ईन्द्रवज्र तुलाइ राष्या थ्या । नगरा निसान पनि दिई राख्या थ्या। वाह्र विसको गाडो वाची (नी) दियाको थियो । र सल्ल्यानि लिग्लीग् घाँदिका मुहुडामा जाह्रा जाह्रा काज गर्थ्यो फत्य गर्थ्या । र यो अंस्वर्ज गऱ्याको हो । आफना घरका पुराना सेवक जाची हजूरमा हरोदम राषी दरोवस्त वाधि घर बलियो राख्नु । यस्व भया दरवार बलियो रहन्छ । राजाको [चतुराई भाया सिपाहि रैति हात गरि राषनु । कसैका मलाजापछि गुणपछी लाग्नु नदिनु । नुन्पछि लाउनु ।

उप्रान्त टक्सार पनि चोषो लगाउनु । अदालथमा पनि ठकुरि जाचि डिठ्ठा राष्नु । मगर जाचि विचारि थाप्नु । कचह्ररिपिछे यक् यक् पण्डीत राषि निआ सास्त्र वमोजिम् अदालत चलाउनु। अदालतका पैसा दरवारभित्र नहाल्नु । फकीर फकिडा अतित जोगि सन्न्यासि व्राह्मणहरु इनैलाई दछिना भोर्जन चलाई दिनु । उप्रेका पैसा दक्षिना चलाई धोति रुमाल चलाइ दिनु । यस्व भया असत्यको दोस् लाग्दैन । पानी भयाका ठाउमा गाउ भया पनि गाउ अरु जग्गामा सारिकन पनि षानि चलाउनु । गह्लो वन्न्या जग्गामा घर भया पनि घर अरु जग्गामा सारि कुलो काटि षेत बनाई अवाद गर्नु ।

उप्रान्त केही वेलामा हात दिनामा पस्या र मलाई झिकाया र पछाडी दगा दिया र महादुष गरि पछाडि सुद्ध गरि नेपाललाई मुर्चा लाआ थ्या । जयप्रकासमल्लका मतलप्लाई दषिनबाट नागा झिकाया र नेपालभित्र पस्ननदि सात गाउ भित्रैमा भिजाआं । कासमेरि पान नवाफ मकवानपुरमा चढ्यो र छअविस् षोडाले काटि घर्काई सिवाना कटाई आआं । तिन चार पल्टन लियेर सिदुलि गढिमा हाँडोसाहेब चढ्यो र वाहीं पनि काटि पथर्काला च्यापिल्याआं। र लषनौबाट तिन् मुसल्मां मेरो चाकरीलाई नुवाकोटमा पिछा परि आयाका थिया। इनै वन्दुकको तुल कलायेत तिनै मुसरमानले जान्याको रहेछ र सेषजर

षर ममतकि भेषासिं तिनै जनालाई अजिटनी दिया र तिलङ्गा सघायाको हो। नेपालको किताप हेर्दा तुरकाना मंग्रात् मुग्लाना हुन्या रहेछ र तुरकाना अघि भइ गयेछ, मगरात्को राजा मं हु । मुग्लानाको दोष मेटनालाई आधा थुम मेटी कंपनी जमायाको हो । आधा षुडा आधा पथरकाला वनायाको हो । सहे नालका कंपनीले छरितो हुन्छ । र यस्व भया सये नालका कंपनी-ले हजार जवान्लाई पाउछ । किल्ला किल्लापिछे यक् यक् कंपनी राषी गर्षा वाडी दिनु र जगेरा बाधी भरि राषनु ।

उप्रान्त मलाई यवटा कुराको संध्यह्र लागि रहेछ । कुन् कुरो भन्या मुग्लाना नजिकै रहेछ । त्यम् जग्गामा छोकडा पत्रीया रह्याछन् । चित्रकार भन्याका कोटामा ढोलक् सितार राग तानमा भुल्तन् । राग तानमा बडो ठुलो मोहो हुन्छ र दवलथ पनि षोलिन्छ । देसको भेद पनि तिनैले लैजान्छन् र हरिपले दगा गर्छं । रागको अभ्यास् पनि कसैले नगर्नु । तिन जातलाई पहाड आम् फदरफ पनि कसैले नषोल्नु । अथवा फागुलाई यक् दुई गरी झिकि चाडै विदा गराई दिनु र देषको भेद पनि पाउदैनन् । आफना स्वष सयेललाई ता सास्त्रवमोजिम्को तिनै सहर नेपालको नेवार-हरुको नाच झिकाई हेऱ्या पनि हुन्छ यिनमा ता दिया पनि आफनै देसमा रहन्छ । यस्व भना आफनु देस मगन रहन्छ ।

(दोस्रो संस्करणबाट)

विशेष शब्दहरू

वुढा मरं भाषा सरै : बूढो मर्छ भाका (पर) सर्छ । यो उखान अचेलचाहिं प्रचलित छैन । संभवतः यो खस अप्र-भ्रंशको उद्देश्य हो । मरै < प्राकृत मरइ < संस्कृत *मरति (:म्रियते) सरं < प्राकृत सरइ < संस्कृत सरति ।

तम्रा : तिम्रा ।

सुनाउनं : सुनाउलान्।

राजे : राज्य ।

षानन् : खालान्

मुमा : आमा ।

दिकवन्दसेन : दिग्बन्धनसेन मकवानपुरे राजा ।

यवटा : एउटा । यो आएको हो *'एकटा' देखि, *एवटा > *एअट > एउटा (एउटा) ।

करेउलि : आग्रह । कर+यौलि ।

नवलाषि : नौलक्खा । हार विशेषको नाउँ ।

हाक पारि : हकारी ।

स्याषु : स्याखु, ओढो विशेष ।

रापति : हेटौंडाको खोलो ।

भानु जैसि : एकजना अर्ज्याल ।

षोपि : खोपी ।
पाचपांडुवा : पञ्चपाण्डव ।
थिञु : थियौं ।
विवाहा : विवाह ।
लंयाउं : लिईजाऊँ ।
गञुँ : (गयौं एकवचनको अर्थमा) ।
अभिलाष् : अभिलाषा ।
आसर्ज : आश्चर्य ।
जानेउ : जान्यो ।
त्यस्व : त्यसो ।
भनेउ : भन्यो ।
जसैं : जब ।
मोच : जुङा ।
सरसोति : सरस्वती ।
मानिता : मानितो, मान्यता ।
बोलाहाट : बोलाहट ।
रुका : रुक्का ।
मैंधि : मैंध्यालहरूको पूर्वथलो ।
पुक : पुग ।
यकान्त : एकान्त ।
हुउबा : हाती: हाउ । अचेल तर्सा-उनेलाई हौवा भनिन्छ । ज्ञातव्य के छ भने बैरीलाई तर्साउन उहिले हात्तीले निकै बल दिन्थ्यो ।
मामाज्यू : पृथ्वीनारायणका मामा पाल्पाली युवराज उद्योतसेन ।
फत्ये : तामेल ।
सरप : सर्प ।
वयेल : गोरु ।
सिंघ : सिंह ।
मग्र : मगर ।

ज्योतिषी ।
कुलानन्द जैसि : एकजना ढकाल ज्योतिषी ।
चण्डागिरि : चन्द्रागिरि ।
सुधाञा : सोधें ।
मनकान्छया : मनोकांक्षा ।
षस : थापा, कार्की, वस्नेत कंवर इत्यादि तृतीय पंक्तिका पर्व-तेहरू । यी पहिले वर्णाश्रम-धर्म मान्दैनथे । अझै पनि कर्णाली प्रदेशका केही जिल्ला-हरूमा यिनीहरूले वर्णाश्रम-धर्म ग्रहण गरेका छैनन् । तर अन्य अधिकांश जिल्लाहरूमा यी जनैधारी भइसके । अचेल यिनकै नामबाट समस्त पर्वते हरूलाई खस भन्ने चलन छ ।
ढेरै : धेरै ।
घाहा : संघ ।
घरेस् : घरायसी माम्लो ।
जौंना : जुन ।
जढ कुरो : जड कुरो, मुख्य कुरो ।
कजाई : काजीको पद, कजाइँ ।
छाँटले 'ई' मा अनुस्वार लेखन बिसिए झैं छ ।
सास्त्र : शास्त्र ।
छाहारि : छाया, ओत, सुरक्षा ।
कजाञि : कजाइँ ।
घराईस् : तुलनीय घरेस्'(माथि) ।
जुग : जोडी ।
नेपाल : काठमाडौं उपत्यका ।
साछयात् : साक्षात् ।

सायेत : साइत ।
दर्सण : दर्शन ।
सोपना : सपना ।
पछिउरा : पछ्यौरा ।
घुगूटि : घुम्टी ।
सोध्याजां : सोधें ।
दिन् : दिइन् ।
प्रर्माण : प्रमाण ।
तम्रो : तिम्रो ।
विम्ज्यों : विउँझयो । एक वचनको लागि बहुवचनको प्रयोग) ।
पुजाहारि : पूजारी ।
थपुं : पाल ।
नुहाकोट् : नुवाकोट ।
सवता : सवूत (१)
जयप्रकास : जयप्रकाश। काठमाडौंका समकालीन राजा ।
तान्रा : तन्द्रा ।
सायेत : साइत ।
पाप्र : पाप्रों ।
विहाउदो (शनिश्चरवार) : लाग्दो (स-सरवार) । विहाउदो > वि (उपसर्ग) + मा (धातु) ।
तरवार पन्यो : लडाइँ भयो ।
मुर्चा : मोर्चा ।...
यक यक : एक एक ।
पर्पांच : पाँच पाँच । नेपालीमा संख्यावाची शब्द (प्रायः दुई, तीन, चार, पाँच, सात, दस-हरू (दोहोरिँदा यी शब्दका दोस्रो ब्यंजनको लोप हुन्छ

प्रसुराम (थापा) : परशुराम (थापा)
लाषविषि : लाखविसो, सैनिक सहायता ।
पुक्याको (पुग्याको) : पुगेको ।
हुटिया : हाट ।
वैठाई : समाप्त गरी ।
कोताषान् : खुकुरी सहितको पेटी ।
(धानिको) सहर : (धार्नीभरिको) सहरमाछो ।
लैंगी : लगी ।
लस्कर : पल्टन ।
समुन्द्र : समुद्र ।
हिन्दुस्थाना : हिन्दुस्थान ।
सरजिमी : सम्मो स्थल ।
जाम्यो भन्या : जम्यो भने, एक भयो भने।
भाजा : भाँजा । बाटो छेक्ने धराप-हरू ।
कट्क : लडाइँ ।
जाई कट्क : प्रतिरक्षात्मक युद्ध ।

लोलोपोतो : मेलमिलाप ।
वह्नाला : ओह्लाला ।
भञ्ज्याई : भञ्ज्याङ । संभवत यो लेखताको विराम हो ।
भन्ज्यां : भञ्ज्याङ । यहाँ चन्द्र-बिन्दुले ङ को काम गरेको छ।
स्वष सयल : सोख सयल ।
समानार्थी सदस्यहरूबाट बनेको द्वन्द्व समास, जसमा पहिलो (सौंख)संस्कृत र दोस्रो (सयल) अरबेलीबाट आएका हुन् ।
गोड प्रसाह : गौर-पर्सा (दुई

(व्यंजन नभएको ठाउँमा स्वरको लोप हुन्छ) र अघिल्लो स्वर 'आ' छ भने 'अ' हुन्छ, जस्तै दुई+दुई > दुदु, तीन+तीन > ती तीन, चार+ > चचार, पाँच+पाँच > पपाँच, सात+, ससात > सात, दस+दस < ददस इत्यादि।

चेवा : चियो।

ढुकूवा : चियो गर्ने सी. आई. डी.।

फसादि : विध्वंसक।

पुरूव : पूर्व।

विसेष : विशेष।

भन्देज : नियम:। व्युत्पत्ति कठिन।

तिन सहर : तीन सहर (काठमाडौं, पाटन, भक्तपुर)।

चिस्व : चिसो।

वुघि : बुद्धि।

वेलबाल : ढाँचाकाँचा।

सकँनन् : सकोइनन्, नसक्लान्।

असिल् : वास्तविक।

कुलाधर्म : कुलधर्म।

स्वामिन् : स्वामी। अन्त 'खवामित्' मात्र पाइएको छ। यस प्रकारको यो एकलो उदाहरण हो।

माराता (त) प् : अधिकार। भारा (?)+ताप (?)।

निआ निसाफ : न्यायनिसाफ। यो पनि माथिको 'स्वष-सयल' को कोटिको समास हो।

निसाप : निसाफ।

ईन दुईको : यी दुईको। तर अचेल

जिल्लाहरू)

देस : हिन्दुस्तान।

च्यागा : च्याँगा। घरवुना (पुरूषको) वस्त्रविशेष।

पाँगा : घरवुना (स्त्रीको) वस्त्र विशेष।

कपरा : कपडा।

मन्हाई : निषेध।

नमना : नमूना।

जिनीस् : वस्तु।

ईजारा : ठेक्का।

सर्षार : सर्कार। अचेल पनि कथ्य नेपालीमा 'सर्खार' कम प्रचलित छैन।

अमानित् : अमानत।

कचा : लेखोचोखो।

चुनी सिपाई : ?।

हुर्मत् : इज्जत।

हरिप : शत्रु।

मलाजा : मोलाहिजा।

गुरुँ : गुरुङ।

घुँडा : साथमा : शाब्दिक अर्थ हो 'घुडामुनि'।

बाहिडा : बाहिरी।

मान्छचा : मान्छे।

विथिति : बेथिती।

जफत : हस्तगत।

ऐस्वर्ज : ऐश्वर्य।

भोर्जन : भोजन। तुलनीय अचेलको दर्जन < अंग्रेजी दजन (*Dozen*)

उप्रेका : उप्रेका। 'उपरि' बाट

(*postposition*)को बीचमा कुनै शब्द पर्‍यो भने तिर्यक (*oblique*) 'यिन' को साटो सरल (*direct*) 'यी' नै प्रयुक्त हुन्छ।

सतुर : शत्रु।

पितल् : विर्ता, वितलप।

मरवट : मृत्युभत्ता।

आउन्छन् : आउँछन्। अनुस्वारको ठाउँमा 'न'कार लेख्नेको विराम हुन सक्छ।

तरवारीया : तरवार चलाउने।

हुल् कुल् : विद्रोह, गोलमाल।

मुग्लाना : हिन्दुस्तान।

छोकडा पत्रीया : छौंडा पातर बेश्याहरू।

चित्रकार : चित्रकारी।

मोहो : मोह।

थाम् फदरक : साधारण आउ-जाउ।

गमन : गहकिलो।

फागु : होली। यहाँ फागुलाई एक दुई गरी बिदा दिने कुरा छ।

बनेको धातु।

गह्रो : खेत।

(दिनामा) पस्या : (दिन) लागे।

नागा : नाङ्गा साधु।

कास्मेरि : काश्मिरी।

छअविस : छबीस, एक सय बीस।

षोडा : खुँडा।

सिबाना : सिमाना।

हाँडी साहेव : हार्डी साहेव।

पथर्काला : पत्थर कोइलाबाट चल्ने बन्दूक।

तुल कलायेत : तुल कलामत।

मुसरमान : मुसलमान।

किताप : वृत्तान्त।

यसबाट थाहा हुन्छ फागु नेपालको अराष्ट्रिय चाड भएका ले यसलाई अनुसरण गर्ने पक्षमा पृथ्वीनारायण थिएनन्।

आफ्नै देशमा रहन्छ। आफ्नै मुलुकमा रहन्छ। यहाँ पृथ्वीनारायणले 'देश'लाई 'विदेश' को अर्थमा प्रयोग गरेका छैनन्। स्वदेशकै अर्थमा प्रयोग गरेका छन्।

खुरे टिपोट :-

यहाँ अघोष ध्वनिको ठाउँमा सघोष र सघोषको ठाउँमा अघोषको प्रयोग केही उदाहरणहरूमा भएको छ। सघोषको ठाउँमा अघोष पाइन्छ (षर्च-पर्च, ठाँट-पाँट, पुक्नु, पुकोइन इत्यादि) मा। अघोषको ठाउँमा सघोषचाहिं देखिन्छ धाग (=धाक) मा। संभवत: यो भोटबर्मेली भाषा बोल्ने कुनै

CamScanner

व्यक्तिले तयार पारेको प्रतिलिपि हो। स्वयं नेपाली भाषाका परपच्छिमाली भाषिकाहरूमा पनि यस्तो देखिन्छ (जस्तै सिकान =सिगान)।

(ग) वंशावलि

कोही समयमा मडुवार देशको उजीर सहरमा नरजीत राजा थिया। तन्का जेष्ठा छोरा वित्तछीन् साहेव थिया,कान्छा छोरा नरिन्द्र साहेव थिया। तेस्ता दुवै साहेव सहित भै आनन्दपूर्वक राज्येमा वस्याका समयेमा नरजित राजाको मनमहा चिन्तना हुदो भयो कस्तो भन्या, "मेरो जिउ छदै इ दुवै छोरालाई राज्य छुट्याई नदिया पछि मेरो शेषपछि जेठो छोरा वीतछिन् कान्छा नरिन्द्र साहेवकन षाँन पनि देवैनन्, दु:षकन देला। तस् निमित्त राज्ये छुट्याई दिनु पर्‍यो।"

भनि मनमहा निश्चय गर्‍या र समुन्द्रगढिको रजाई दिनु पर्‍यो भनि ठहर्‍याया र जैसिकण वोलावण पडाया, र हुकुम् गर्ण लाग्या– "हे जैसी, समुन्द्रगढिको रजाई नरेन्द्रसाहेवकन जियभरि दिर्घो छ कि छैन, राम्रो गरि हेर। फेरि १४ जातमा सेवक कवण कवन जातमा शुभ छन् त्यो पनि राम्रो गार हेर।" भनि हुकुम भयो।

र तव जैसिले पनि हेर्‍या र विन्ति गर्दछन्—"हे महाराजा, समुद्र गढिको रजाई नरेन्द्र साहेबलाई जिउभरि दीर्घो छ। १४ जातमा सेवक कोनै पनि वढिया आयेनं।"

भनि विति गर्दा राजा फेरि भन्दछन् "हे जैसि, वासुदेव भट्टराई शुभ आउछन् कि हेर।" भन्दा फेरो जैसि बिन्ति गर्दछन्, "हे महाराजा, वसुदेव भट्टाराई षत्री वढिया छन्। वसुदेव भट्टराईका सन्तान नरेन्द्र साहेवका सन्तानका साथमा छञ्ज्यालसम्म नरेन्द्र साहेवका सन्तानको रजाई कहीले पनि छुटन्या छैन। पुर्व दिशाको रजाई नरेन्द्र साहेवका सन्तानले नछाडनु। छाडयादेखि निफल हुन्या छ, हे महाराज।" भनि जैसिले विन्ति गर्‍या।

र तव राजाले पनि वसुदेव भट्टराई षत्रीकन वोलावन पठाया। तव वासुदेव भट्टराई पनि आया र "क्या हुकुम हुन्छ ?" भनि विन्ती गर्दा राजा भन्दछन्—"हे वसुदेव भट्ट षत्री, नरेन्द्र साहेवलाई समुद्रगढिको रजाई

दिनु पर्‍यो, तस् अर्थ तिमिले तन्कासाथ जाउ !" भनि हुकुम भयो।

तव वसुदेव भट्टराई षत्रीले पनि "ई मेरा भाई गर्भराज राईपट्टि वसि मतो गर्न जान्छु" भनि विन्ति गर्दा "लो" भनि राजाको हुकुम भयो। जाँदा भया। ताँहारछि सम्पूर्ण विस्तार भाईसंग गह्या र तव दाजुको बचन सुनि गर्भराज राइभट्ट विन्ति गर्दछन्, "हे दाजु, वावा महतारिकन मैले जानिन। अब तिमिलाई छोडि कहाँ जौंला ? कतै जान्या। छैन सन्देह मान्नु पर्दैन।"

भनि भाई गर्भ राईभट्टले भन्या र त्यो वचन सुनिकन बहुतै षुसि भया र "जान्छु" भनि विदा भै वसुदेव भट्टराई राजासंग जाई विन्ति गर्दा भया। तव राजा भन्दछन् "नरेन्द्र साहेव, वसुदेव भट्टराई, तिमि दुवैजना छिप्कानदीमा जाइ अस्नान गरि पूर्व मोहोडा गरि वस।" भनि हुकुम भयो तव दुवै जना पनि नदीमा गया र अस्नान गरि पूर्व मोहोडा गरि वस्ता भया।

ताँहाप्रान्त संपूर्न सराजाम तयार गरि रजाई दिनाकन तयार भयामा नरजित राई राजा भन्दछन्, "नरेन्द्र साहेवलाई समुद्र गढिमा रजाई थापनाले, हे वसुदेव भट्टराई षत्री, आजदेषि तिम्रो षत्री पद भयो पद रह्यो। अवप्रान्त वसुदेव भट्टका सन्तानमा लाटा गाडा बोल्न नाजान्न्या हुदा पनि, राजाको धन कदाचित षावस् तापनि, उठावस् तापनि दरवारमा जाँदा छेकन्या थुन्न्या धन षाजु भनि नरिन्द्र राजाका सन्तान भै सास्ति शासना नगर्नु। तिलगेडा प्रमाण पनि तनको धन नषानु। षाया सासना गर्‍या भन्या नरेन्द्र राजाका सन्तानलाई निर्फल हवोस्। वसुदेव थापाका सन्तानले नरेन्द्र राजाका सन्तानलाई छोड्या पाप चिताया भन्या निर्फल हवस्। छिप्कानदीको श्राप लागोस्।" भनि येति शिलापत्र गरि समुद्रगढि का ढोकामा टासी नरीन्द्र साहेबलाई टोका दी समुन्द्र गडिको रजाजी अभिसेष गर्दा भया।

प्रान्त नरीन्द्र राई राजाका दरवारमा जेठो दसै वसुदेव थापाका सन्तानले गराउनु, तसलाई नषोसनु। अघिवाट निंज दसैंको पूजा नरीन्द्र राजाका सन्तानको गर्नु, पछिवाट वसुदेव थापाका सन्तानको गर्नु। गर्भ राई भट्टलाई दसैंमा सम्पूर्न दछिना दिनु। ओढन धोति दिनु। १ बोका दसैंको नेग दिनु। —यति वन्दवस्त गरि नरीन्द्र राजा समुद्र गडिमा रजाई गरि रह्याका १३ वर्षमा तन्का वावा रणजित राई राजा स्वर्ग भया।

('इतिहास प्रकाश'बाट)

विशेष शब्दहरू

मड्वार : मारवाड ।	कवण कवन : कुन कुन ।
साहेव : राजकुमार ।	छञ्ज्याल : छउञ्जेल ।
जैसि : ज्योतिषी ।	निर्फल : निष्फल ।
रजाई : राज्य ।	नरिन्द्र : नरेन्द्र ।
जियभरि : आजीवन ।	प्रान्त : उप्रान्त ।

(म) पृथ्वीनारायणको जीवनी
(वेनामी)

वाहादेषिन् श्री ५ महाराज पृथ्वीनारायण शाह अति षुसि हुनु भइ कालु पाँडेलाइ "टँ काम गर्न सक्न्यै रहिछस् भनि स्यावासि वक्सनु हुँदो भयेछ। वहादेषिन् रणरुद्रशाहि कालुपाँडे इ दुइजनालाई वोलाई हुकुमं हुँदो भयो "हाम्रा जेठा मुमा, हाम्रा भाइ मोहामकृत्तिशाह दलमर्द्दन शाह कच्चै उमेर-मा छन् त पनि बुद्धिका गाढै छन्। सेरका वच्चा सेरै हुन्छ। तदर्थ इनिहेरू-सित साधि सोधि तिमिहेरुले जाहा दर्वार भाइहेरुको राज्यको वहुत तरहसित सम्भार राष्नु। मेरा अर्थलाइ श्रीकशि जानाको मन्सुवा भयो मं श्रीकशि जान्छु।"

भनि हुकुम भइ योतिर्विद कुलानन्द ढकाललाइ साइत हेर भनि हुकुमं भइ योतिर् कुलानन्द ढकालले साइत ठहराइ विन्ति गर्दा भया।

वाहादेपिन पर्जाचि भानु जौसि अर्ज्याल, चतुर्भुज पन्त, रामकृष्ण जोसि अर्ज्याल, शक्तिवल्लभ अर्ज्याल पण्डित इ चारलाइ "पर्चपर्चको तयारि गर्नु केती तोसापानावाट तयारि गर्नु केहि साहु षोजि, तिमिहेरूका घर् घरानाबाट भयो उभो लाष तल ८०।९० हजार नभै हुँदैन। तेति पर्च तयारी गर। क्या अर्थले भन्या पाहाडका राजा हामि श्रीकाशिमाँ गया पछि दानपुण्य पनि गर्नुपर्छ। ठाँट पाँट पनि देशमाँ गर्नु पर्छ। देस अन्सारको पर्च नगऱ्या नाम पनि रहँदैन। धाग पनि रहँदैन।

भनि हुकुम भयो र पर्चपर्च तयारि गरि पाल्की आसा–गुर्जा समेत्को सकल राजचिन्हको नत्रा सराजाम तयारि हुँदो भयो। आफुसित पाउरषवारि जान्या मानिस्हेरूको पनि परपोसाक तयारि हुदो भयो!

पाउरपवाल जान्या विष्णुशाह, चन्द्रप्रगासशाह, तुलाशाह, भद्रशाह, सुरधर साहि, लक्ष्मिनारायण पाँडे, गुणनिधि पन्त, भानु जोसि अर्ज्याल, रामकृष्ण जोसि अर्ज्याल, शक्तिवल्लभ पण्डित अर्ज्याल, योतिर्षित कुलानन्द

ढकाल, श्रीपाध्या कडरिया, नन्दुपाध्या कडरिया, जज्ञेश्वर जोसि अर्ज्याल, शिवराम वस्न्यात्, जसिवन्त राना, वैद्य महेश्वर जोसि, मनिकण्ठ राना वुसाल, चामु षत् वझा, रामकृष्ण थापा, चामु रोकाया, जस्कर्न वोहोरा, गंगाधर पंत, रघुनन्द पाध्या कोइराला, देवु राना, जया वानिञा, विराज वषेति, जैकृष्ण थापा, मुडचा थापा, सोव्या वनुवा थापा, अगंद द्वाऱ्या, ठुन्या द्वाऱ्या, नैचाराम द्वाऱ्या, सतै द्वाऱ्या, भदाल द्वाऱ्या, गर्जमनि इ प्रभृति तवल-करि भया १५।२० जना केटा थर थरमा वलवर्कत् भयाका जांन्या पाका थरैपछि २१४ जना नगर्चि विस्या दमाञि, इ सव जम्मा भै आफ्ना तयारि सित श्री ५ महाराज पृथ्वीनारायण शाहका हजूरमा सामेल हुदा भया।

वाहादेषिन ज्येठा मुमाका हजुरमा विदा हुन पाउ लाग्नु भयो र ज्येठा मुमावाट "कहिल्हे परदेस नगयाको परदेश जान लाग्यौ सव बातमा हुसीवारि राषि वहुत षवर्दारि भै रिस पनि ज्यादा नगर्नु, आफ्नु चतुराँञि-सित मध्येसको जग्गा डाँकु चोरदेषिन्को भय पनि वहुत वचाई रहनु। विरानु मुलुक् संभवातवाम संभार गरि वषतैमा डेराडंडा गरि वस्नु। वषतैमा षाना-माँ पनि गुनि पथ्य कुरो षानु। आफ्नु संभार गर्न जान्यै भयाका छौ। तीर्थ व्रत दान पुण्य गरि आनन्दैसँग जाहाँ आई पुग्या।" भनि हुकुम भई विदा वक्सनु भयो।

श्री ५ महाराज पृथ्वीनारायण शाह आफ्ना ज्येठा मुमाको दर्शन गरि विदा भै आफ्ना भाईलाई अह्राउनु लाग्नु भयो र आफ्ना भाई माहा-रानी पाउमा अँगालो हाली वडा प्रीतिपूर्वकले रुन लाग्नु हुदो भयो। तस् वषत्मा कस्तो देषियो भन्या जस्तो राजा रामचन्द्रले वन वास हुँदामा दसरथ कौसिल्ल्या सुमित्रा सकला अजुध्यावासीले रोदन गऱ्याथ्या, तस्तै हुंदो भयो।

तेस्ता वषतमा गोर्षा सहरवासि वृद्ध वृद्ध आया। सवकेहिले "विराना मुलुक्मा पाउ लाग्नु हुछ कसो होला" भनि आँसु षसाल्न लाग्याको श्री ५ महाराज पृथ्वीनारायण शाहवाट देख्नु हुँदा वहाका नजरवाट पनि अस्रुपात हुँदो भयो। वाहाँदेषिन् सकललाई "तिमीहेरू मेरो फिक्री नगर मं आउन्यै छु" भनि वुझाइनू भयो।

शुभमूर्त्तमा सकल मगल दीप गणेश पूजन ब्राह्मण पूजन गरि श्री काशि जानालाई प्रस्थान हुदो भयो। प्रस्थान भै चतुर्भूज पन्तका घरपाउ लाग्नु भै तिन रात् तहिं राज गर्नु हुंदा चतुर्भूज पंतका छोरीहेरूले वाहाको

पूजाको सराजाम् टक्र्याउन्या गर्‍याछन् र चौथा दिनमा पाउ लाग्नु हुँदा ति कन्याहेरूलाई "म श्री काशीबाट फिर्‍यापछि तिमीहेरूलाई वक्सन्या कुरो वक्सौंला" भनि हुकुम भई पाउ लाग्नु हुँदो भयो ।

वाहांदेषि पाउ लाग्नु भई जब मधेस उत्रनू भयो मकवानि राजा हेमकर्ण सेनले थाहा पायाछन् र षर्चपर्च ली सर्सीपाहि पाउरषवार जानालाई तयारि गरि पठायाछन् र ती मानिस्‌लाई "अैल्हे र मं तिर्थ रन आयाको छु, षर्च-पर्च पनि मसंग छ,मानिस् पनि छन् तिमीले षर्चपर्च पनि ल्याउनु पर्दैन, तिमीहेरू पनि आउनू पर्दैन जो लिन्या कुरो डोला लिन आउँदा उस वषत्‌मा लिञुंला' भनि हकुम भयो । फिराई वक्सनु भयो ।

वाहांदेषिन् जो आफ्ना साथमा गयाका मानिस्‌लाई कपडा समेत कान्याटोपी ठुला वाहुला येस्तो पोसाक षुकुरी षुंडा ढाल धनू टोक्रो वांध्याका देष्तामा वडा भयानक् एस्तो सकल लस्करलाई मधेसका जोमिदार, राजा, रजोटा सवले देष्या र वडो आश्चर्य मान्दा भया । कैल्हे पनि तेस्ता डउल्‌को लस्कर नदेष्याकाे हुनाले षुंडाका मार् कस्तो हुंछ भनि भनि मध्येस्याहेरू सोद्धा भया । षुंडा कांढ झिकी देषाउदामा भाग्दा हुन्थ्या ।

तस्तै तरहले जांदा श्रीकाशिमा पुक्नु हुदो भयो । श्री ५ महाराज पृथ्वीनारायण शाह श्री काशिमा पुक्नु भयाको समहेमा श्रीकाशिका राजा वयवदनसीङको पालो थियो । ती राजा कस्ता हुन् भन्या वडा प्रतापि थिया । नवाफले भारि लस्कर ली लडाञो गर्न आउँदा ३।४ वषत् लडाञि गरि जित्याका रह्या छन् ।

पर्वत पाल्पा पिउठानाका मानिसहेरू पनि श्री ५ माहाराज पृथ्वीनारायण शाह श्रीकाशि पाउ लाग्नु हुंछ भनि सुंदा अघि पछि जैल्हे कैल्हे ठुलो गोल् नगरि जांदा डांकु चोरको भय हुनाले मधेश टाढाको तिर्थ गर्न जान सक्तैनथ्या । पर्वत्या वलीभञ्जन मल्ल सर्दार इसित सामेल भै गयाका रह्याछन् । जति गयाका पाहाडिया मानिस् श्री ५ माहाराज पृथ्वीनारायण शाहका लस्करमा सामेल भै एकै गोल भइ रह्याका रह्याछन् र वाहांदेषिन् पर्वतका वलीभञ्जन सर्दारलाई र पर्वत पाल्पा पिउठानाका मानिसलाई श्री ५ महाराज पृथ्वीनारायण शाहबाट हुकुम हुंदो भयेछ । कस्तो भन्या "विदेशमा आई रह्याछौ । जांहाको वांत व्यवस्ता वुझ्यको छैनौ । हामीलाई जो पर्ला सो विहोरुला भनि भंछौ भन्या हामिसित एक् गोल्-वोल् गरि रहौ। काल फाल् जोर्‍न्या छौन भन्या छुट्टै वस ।"

भनि हुकुम हुंदा वलिभञ्जन् मल्ल सर्दारले विति गर्दा भया—"हामि पाहाडमा रहन्वा सबै हजुरसित काल फाल् जोर्‍न्याछौं,क्या अर्थले भन्या पाहाडमा रहंदा पो गोर्षा पर्वत पाल्पा पिउठाना येस्तो थियो । मधेसमा आयापछि त हामी पहाडिया एकै हुंछौ । हजुरलाई छोडि मधिस्यातिर किन लागुंला । जो पर्ला सो हजुरैतिर लागी काम गरौंला ।" भनि विति गर्दा भया ।

श्री माहाराज पृथ्वीनारायण शाह षुसि हुनु भई "वेस् विति गर्‍यौ । तसै हो । मन्सुवी रह्याछौ। मैसंग रहु ।षर्चपर्चलाइ पनि पुर्कैन भनि नडराउ, मं दिउँला ।" भनि हुकुम भयो र वाहीका साथमा रहंदा भया ।

(वीरपुस्तकालयबाट प्रकाशित "श्री ५ बडामहाराज पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी" बाट)

विशेष शब्दहरू

मोद्दामकृतिशाह : जेठा चौतरिया पृथ्वीनारायणका भाई महोद्दामकीर्ति शाह (द्रष्टव्य छ) शी. ३५ ण) ।

सम्भार सह्यार :

मेरा अर्थलाइ : मेरा हकमा ।

योतिर्विद् : ज्योतिर्विद ।

योतिर् (जोतिर्) : जोतिसी ।

षर्चपर्च : खर्च-बर्च ।

ठाँटपाँट : ठाँटबाँट ।

संभवातबाट : संभाव्य आपतबाट ।

गुनि : गुनिलो ।

सर्सीपाहि : सरसिपाही ।

पाउरषवार : पाउरखवाल ।

अैल्हेर : अहिलेको हकमा ।

रंन (रम्न) : रमण गर्न ।

लिञुंला : लिउँला ।

सपेत : सफेद ।

ठोक्रो : कांड राख्ने ढुङ्रो ।

डउल् : ढाँचा ।

कांढ : कांड, वाण ।

(देस) अन्सार : (देश) अनुसार ।

धाग : धाक ।

परपोसाक : पोशाक सोसाक ।

पाउरषवाल : पाउरखवारीमा जाने मानिस ।

षतृ : खत्री ।

वझा : ओझा ।

तवलकरी : तवलची ।

हुसीवारि : होसियारी ।

चतुराञि : चातुर्य ।

अजुध्यवासी : अयोध्यावासी ।

सवकोहिले : सबैजनाले ।

पाहाड : पर्वत । नेपालमा उहिलेदेखि अहिलेसम्म 'पाहाड'लाछ 'पहाड' बोलिन्न,तर, आजभोलि हिन्दीको प्रभावले गर्दा लेखाइमा कतिपय मानिसहरूले'पहाड' लेख्न थालेका छन् : बंगाली भाषामा नेपालीमा झैं 'पाहाड' बोल्ने र लेख्ने चलन छ ।

पुक्नु : पुग्नु ।
समहे : समय ।
लडाओं : लडाइँ ।
गोल् : हूल ।
कालफाल् : सम्बन्ध ।
मघिस्या : मघिसे ।

कौन : किन । : पृथ्वीनारायण घर
जसो 'वयान' पाइन्छ ।
मंसुवी : इच्छुक, दिलदार, मनकारी।
पुकोइन : पुगोइन ।
वाहीका : उहाँकै ।

★

३९

दोस्रो विश्राम

(क) अभिलेख

दोस्रो उठानमा हामी पहिलो उठानमा झैं अभिलेख बाहेक का ग्रन्थ अरू पनि पाउँछौं विभिन्न विषय–आचारबिचार, औसधीमूलो इत्यादि । तँपनि अभिलेखको महत्वलाई दोस्रो उठानमा पनि न्यून मात्रामा लिन सकिन्न । अत: यो काल पनि मूलत: अभिलेखकाल नै ठहरिन्छ ।

भेरी, कर्णाली र सेतीका बगरहुँदा शताब्दियौंदेखि चली आएको यो परम्परा यहाँ आई पुग्दा पनि झन्डै उही ढाँचामा चालु देखिन्छ । यसका प्रमाण हुन् सुरतीशाहको ताम्रपत्र (सं १६८३), काशी जोइसि लिखित ताम्र-पत्र (सं. १७३६), नरू जोइसिलिखित ताम्रपत्र (स. १७४९, मथु जोइसी लिखित ताम्रपत्र (सं. १७७६), अडेभुम र मजेभुमका सन्तान मानक ताम्रपत्र (सं. १७७९), सुदर्शनशाहको महल निर्माण हुंदाको ताम्रपत्र (सं. १८०८), निर्जको वलभद्र जोइसिलिखित लालमोहर (सं. १७१४) । ययरी पुण्यमल्लको पालादेखि पाइएको अभिलेख गद्य झन् झन् धेर मात्रामा सिर्जित हुंदै नव नेपालका जन्मदाता पृथ्वीनारायणको समयमा आएर उन्नतिको चुचुरोमा पुगेको हामी पाउँछौं । वृहत्तर नेपालको निर्माणमा लागेका राष्ट्रपिता पृथ्वीनारायणका रूक्का र चिठीहरुमा पहिलेका भूमिदानमा सीमित भाकापत्रहरूमा भन्दा सजीव र सप्रेको गद्यको मुख हेर्न पाइन्छ । यही सप्रेको र सजीब गद्यमा आईपुगेर हाम्रो दोस्रो उठान टुङ्गिन्छ । तेस्रो उठानमा हामी देख्तछौं, वृहत्तर नेपालको जन्म भएपछि नेपाली गद्य औषधीमूलो, आचार-विचार, भाकापत्र, रुक्कापत्रलाई नाघेर अनि बिशुद्ध साहित्यिक बिषय वस्तुलाई लिएर

अधि बढ्दछ ।

बृहत्तर नेपालको जन्म भएपछिको उच्चस्तरीय नेपाली गद्यको अध्य- यनको काममा तल्लीन विद्यार्थीले समकालीन अभिलेखहरूलाई पढ्ने चासो साधारण परिस्थितिमा कमै पर्ला। तर यसअगाडिका अभिलेखलाई बेवास्ता गर्ने हो भने एकसरो अध्ययन पनि पूरा हुन धौ धौ पर्छ । पछि गएर विशेष अनुसंधानहरूले अवस्थामा परिवर्तन ल्याएछन् भन्ने कुरा अर्कै हो तर अहिलेसम्म त आरम्भदेखि पृथ्वीनारायणसम्मको नेपाली गद्यलाई अभिलेखकालीन गद्य भने पनि हुन्छ । यो नामकरण कुनै कठोर सिद्धान्तमा त आधारित छैन, तर यसले अभिलेख परम्पराबारे मात्र भए पनि मनन गर्न सजिलो तुल्याउँछ । झन् सजिलो पार्ने हो भने अझ यसलाई चार खण्डमा बाँड्नु ठीक पर्छ–मल्लकाल, बर्माकाल, शाहीकाल र शाहकाल । यिनमध्ये अन्तिमचाहिलाई फोरेर विभाजन गर्दै आधुनिक समयसम्म आईपुग्न सकिन्छ, तर यति धेरै गहिरिएर जानु यहाँ आवश्यक छैन, किनभने हामी यहाँ गद्यसाहित्यको एक शाखाको दृष्टिले मात्रै अभिलेखलाई महत्व दिदैछौं ।

(ख) मल्लकाल

पाइएका अभिलेखहरूमा पुण्यमल्ल, पृथ्वीमल्ल र अभयमल्लका ताम्र- पत्र र कनकपत्रहरू नै यस कालका जे भएका चार अवशेष तर सौभाग्यवश अब मल्लकाल अभिलेखको धनी भएकोछ तापनि विस्तारभयले तीसबै अभिलेखलाई समावेश गर्न सकिएको छैन । पुण्यमल्लको र ती अघिका अभि- लेखका लेखकको नाम दुर्भाग्यवश उल्लिखित छैन । पृथ्वीमल्ल र अभयमल्ल- का अभिलेखमा चाहिं लेखकहरूको नाम पनि थाहा दिन्छन् । यिनीहरूको नाम हो शिवदेव पण्डित (हेर्नोस् शी० ८क), जुठाद्यो जोइसि (हे० शी० ८ख) र धर्मराज जोइसि (हे० शी० ९) ।

(ग) बर्माकाल

सम्वत् १४५० देखि लगभग आधा शताब्दी सम्मका अभिलेखहरूलाई वर्मा उपाधि भएका शासकहरूले जारी गरेका छन् । यिनमा विष्णुदासलिखित (हे० शी० १२) अनेकु पण्डित लिखित (हे० शी० १३) बोधु जोइसीलिखित (हे० शी० १६) का साथै क्षेमादत्तलिखित (हे० शी० १४) र एउटा बेनामी (हे० शी० १५) पहिलो उठानमा पनि परेका छन् । बलिराजले आफुलाई बर्मा भनेका छैनन्, तैपनि समयक्रम मिलाउन उनका भाकापत्रहरूलाई

बर्माकालमै गाभ्नु बेस छ । यसै गरी हाम्रो संग्रहमा नपरेको सं. १४७१ को मानराज शाहीको ताम्रपत्रलाई पनि शाहीकालमा नराखेर बर्माकालमै राख्नु राम्रो हो ।

(घ) शाहीकाल

मानराज शाहीलाई अपवादको रूपमा लिने हो र वत्सराज नरेश (सं. १५०७) लाई शाही–उत्तर नमान्ने हो भने वर्मा उपाधिको पछि लगत्तै शाही उपाधिको थालनि भएको ठहरिन्छ । यस कालमा धवकर्मंठ (हे०शी. १७), श्यामल जोइसी (हे० शी. १८), विष्णुदास (हे० शी. १९), चाड्डभट्ट (हे० शी. २०), इंदु सेजुवाल (हे० पृष्ठ १४) हरुद्वारा लिखित अभिलेख- हरू पहिलो उठानमा परिसकेका छन् । साथै यस कालको एउटा वेनामी लालमोहर (हे० शी. २१) पनि पहिलो उठानमा परिसकेका छन् । दोस्रो उठानमा ४ ओटा शाहकालीन अभिलेखहरू दिइएका छन् । यिनमा पर्दछन् काठमाण्डौका शासक लक्ष्मीनृसिंहमल्ल (सं १६९८) र प्रतापमल्ल (सं. १७२७) का शिलालेखहरू पनि । शाहीकालमा पश्चिमी नेपाल मात्रै नेपाली भाषाको क्रीडा-भूमि नभएर बाग्मती अञ्चल पनि यस भाषाको क्रीडा–भूमि भइसकेको कुरो यी दुई शिलालेखहरूले बताउन्छ र । शाही कालमा दोस्रो उठानमा परेका अरू सामग्री हुन् नरू जोइसी लिखित ताम्रपत्र (सं. १७४९) र काशी जोइसिलिखित कागत (सं. १७२६) यस कालका यस अतिरिक्त अरू पनि धेरै ताम्रपत्र छन्, जसमा कतिले आफ्ना लेखकको नाउँ पनि बताउँदैनन् । बाँकी एक थरीमा लेखकहरूको नाम अंकित भए तापनि स्थानाभावले ती सबै हाम्रो संग्रहमा आउन सकेनन् । यसरी हाम्रो संग्रहमा आउन नसकेका सामग्रीहरूमा प्रमुख छन् मामु षँडगाहा (सं.१५०७), चिन्तामणि (सं.१५३२) छेदिया जोइसि (सं. १६४८), इन्दु सेजुवाल (सं.१६५५), करुणाकर जोइसि (सं. १६५५–१६५९), इन्द्रजित सेजुवाल (सं. १६५६–१६५७), सुन्तु जोइसि (सं. १६५६) लछो जोइसि (१६५७), पशुपति जोइसि (सं.१७२९) आदि कृत अभिलेखहरू । यी अभिलेखकारहरूमध्ये इदु सेजुवाल, करुणाकर जोइसि र इन्द्राजत सेजुवालका विषयमा तल एक वाक्यदुई लेखिन्छन् ।

इन्दु सेजुवाल : यिनले लेखेका हुन् सिलिमशाहीको (सं. १६५५) पो संग्रामशाहीको (स. १६६१) ताम्रपत्र । पहिलो ताम्रपत्र राजधानी छिनासिमबाट जारी भएको छ र दोस्रोचाहिं राजधानी तिब्रीकोटबाट ।

लेखेको नभएर त्यसलाई लेखनमा
पछिल्लो चाहिँ ताम्रपत्र यितले मात्रै करुणाकर जोइसिको पनि हात थियो । छाँटले सेजुवाल सिलिमशाहीका दर्बारिया ज्योतिषी थिए । सिलिमशाहीकै समयमा हामी तिब्रीकोट विशेष. राजको हातमा पुगेको देख्छौं । विशेषराजका उत्तराधिकारी संग्रामशाहीको पनि यी सेजुवाल दर्बारिया ज्योतिषी रहे । तर संग्रामशाहीको अधीनमा छिनासिम राज्य थिएन । संग्रामशाही जुन बेलामा तिब्रीकोटमा देखिन्छन् ठीक त्यसै वेलामा छिनासिममा विक्रमशाही देखिन्छन्। यसले सिलिमशाहीको राज्य दुई फ्याकमा विभाजित भएको छर्लङ्ग हुन्छ । हाम्रा इंदु सेजुवाल परे विशेषराज र त्यसपछि संग्रामशाहीतर्फ अर्थात् तिब्रीकोटतिर । हुन सक्छ सेजुवालको पैतृकभूमि पनि तिब्रीकोट नै थियो ।

करुणाकर जोइसि : यिनी पनि इन्दु सेजुवाल झैं सिलिमशाहीको दर्बारिया ज्योतिषी थिए । सिलिमशाहीपछि यिनी छिनासिम दर्बारका ज्योतिषी भएर विक्रमशाहीलाई रिझाउन लागे । छाँटले करुणाकरको थात-बास छिनासिममै थियो । इन्दु सेजुवालसँग मिलेर लेखेको माथि वर्णित ताम्र पत्रबाहेक अन्य दुई ताम्रपत्रहरूमा यिनको नाम पाइएको छ । यिनमा एउटा हो सिलिमशाही (सं. १६५६) को ताम्रपत्र अनि अर्को विक्रमशाही (सं. १६५६) को ताम्रपत्र । यी दुईको राजधानी पनि छिनासिम नै छ ।

इन्द्रजित सेजुवाल : यी पनि इंदु सेजुवाल झैं तिब्रीकोटका निवासी थिए । जब सिलिमशाही जीवित छँदै तिब्रीकोटमा विशेषराजको अधिकार भयो इन्द्रजित यी नयाँ तिब्रीकोटे राजाको दर्बारमा धाउन लागे । ‘इतिहास प्रकाश’ मा प्रकाशित विशेषराजका तीन ताम्रपत्रहरूमध्ये एउटा(सं. १६५६) ‘‘उंतजित सेजुवाल’’ र दुइटा (सं. १६५७) मा चाहिँ ‘‘अजित सेजुवाल’’ लेखिएको छ । घोरिएर हेर्दा यी दुवै शब्द अलग अलग नामका द्योतक नभ-एर एउटै नामका द्योतक हुन् । यी दुवैको सहायताले स्थापित भएको तेस्रो शब्द हो ‘‘इन्द्रजित सेजुवाल’’ । यी दुवै शब्दहरूलाई एउटै व्यक्तिको नाम ठान्नाको कारण के हो भने प्रथमत: ‘‘उँतजित’’ सुन्दै विचित्रको छ, द्वितीयत: ‘‘उँतजित’’ र ‘‘अजित’’ मा ध्वनिसाम्य निकै टड्कालो छ, तृतीयत: यी दुवै एकै शासकमा ताम्रपत्रमा वर्णित छन्, चतुर्थत: यी दुवैको समय मिल्दछ ।

(ङ) शाहकाल

इतिहासका विद्यार्थीलाई थाह भएकै कुरो हो–शाही र शाह दुवै एकै

थर हुन् । तैपनि यहाँ शाही कालदेखि भिन्न शाहकालको विभाजन गरिएको छ । यस्तो किन गरिएको हो भने शाहीवंसका राजाहरूले पछि गएर आफ्नो पदवीलाई ‘शाह’ दर्साएका छन् । तिब्रीकोट र छिनासिमका राजा सुरथ शाह; क्षेत्रपुर, तिब्रीकोट र छिनासिमका राजा सुदर्शन शाह र राष्ट्रपिता पृथ्वी-नारायण शाहका अभिलेखहरूले शाहकालीन सामग्रीका नमूना पेश गर्छन् । सुदर्शन शाहको सं. १८१४ को लालमोहरका लेखक छन् बलभद्र जोइसी । यो लालमोहर हाम्रो संग्रहमा समाविष्ट छ । सं. १८०८ को ताम्रपत्र पनि हाम्रो संग्रहमा परेको छ, तर यसमा लेखकको नामको उल्लेख छैन । तैपनि यो कम महत्वपूर्ण छैन, किनभने सुदर्शन शाहले आफ्नो राज्यलाई ‘जडान’ र ‘खसान’ जस्ता दुई भेदमा बाँडेका छन् । अवश्य पनि ‘खसान’ को शाब्दिक अर्थ हो खसभूमी यसै गरी ‘जडान’ को शाब्दिक अर्थ हो जाड–भूमी । यी दुई शब्दले हामीलाई बालकहरूले खेल्दा फलाक्ने निम्नलिखित गीतको हेक्का हुन्छ:–

जाडो भयो जडिनी आगो लेउ थपिनी
थापाका छोरा छोरी अन्न न पानी
अलिकती मोही लेऊ बहुनी नानी

जुम्लामा नै यस गीतको रचना भएको होला । यस गीतमा जड र खसको सामाजिक घनिष्ठता पाइन्छ । यसमा जडिनीलाई जाडो हुँदा सहायतार्थ आगो प्रदान गर्ने आह्वान थपिनीलाई गरिएको छ, यसै गरी थपिनी-लाई भोक लाग्दा खाने कुरा प्रदान गर्ने आह्वान बाहुनीलाई गरिएको छ । यो सामाजिक सहअस्तित्वको रोचक उदाहरण हो । जब सुदर्शन शाहको अभिलेखमा हामी ‘खसान’ र ‘जडान’ शब्द पाउँछौं हामी पुस्तान पुस्तादेखि चली आएको यस गीतलाई झलक्क सम्झिहाल्छौं ।

सुदर्शन शाहको तेस्रो अभिलेख जगतमल्या बुडो (सं. १८१४) द्वारा लिखित छ । यसरी बाहुनबाहेक अरूले ताम्रपत्रमा लेखक भएको ज्यादै कम पाइन्छ । जगतमल्या लिखित ताम्रपत्र हाम्रो संग्रहमा परेको छैन । हाम्रो संग्रहमा नपरेको अर्को एउटा अभिलेख हो महादेव–जोइसी (सं. १७६३) लिखित सुरथ शाहको ताम्रपत्र ।

शाहकालका अभिलेखकारहरूमा मथु जोइसीको त्यही स्थान छ जुन स्थान शाहीकालका करुणाकर, इंदु र इन्द्रजितको छ । हाम्रो संग्रहमा मथु जोइसीको केवल एउटा ताम्रपत्र (सुरथ शाह, सं. १७७६) मात्र परेको छ, तापनि हामी मथु जोइसीको नाम अन्त पनि पांच ठाउँमा पाउछौं, जसमध्ये

चार (सं. १७७७ को ताम्रपत्र, सं. १७७७ को अर्को ताम्रपत्र, सं. १७८१ को ताम्रपत्र, सं. १७८६ को ताम्रपत्र) चाहिं सुरथ शाह सम्बन्धी छन् बाँकी एउटा (सं. १८२८) सुदर्शनशाह सम्बन्धी छ ।

यस कालका अभिलेखहरुमा पृथ्वीनारायणको भिन्नै महत्व छ। पृथ्वीनारायणका अभिलेख प्राय: जम्मैजसो नेपाली कागतमा लेखिएका छन् र स्वयम् राजा नै लेखकको रूपमा छन् । यसभन्दा पहिलेका अभिलेखहरुमा पनि भाका राजाहरुकै हुन्थ्यो, तर पुछारमा लेखकहरूको नाउँ जनिन्थ्यो, यसको अर्थ हुन्थ्यो राजाज्ञावमोजिम ती लेखकहरू आफै ताम्रपत्रको रचना गर्थे । तर पृथ्वीनारायणका अभिलेख यस कोटिका होइनन् । यिनको रचयिता कुनै अर्को पुरुष हुँदैनथ्यो । स्वयम् राजाका मुखारबिन्दबाट निक्लेका वचनहरू वर्णबद्ध भएर कागजमा लेखिन्थे । यसैले पृथ्वीनारायण नै नेपाली भाषाको इतिहासमा प्रथम राजा हुन आएका छन् जो शासक मात्रै नभएर लेखक पनि हुन् । यस विश्रामको अन्त्यमा लेखक पृथ्वीनारायणको वारेमा हामी दुई चार कुरो अझै गर्नेछौं ।

(च) औषधीमूलो

औषधीमूलोबारे नेपालीमा भएका रचनाहरू प्रशस्त संख्यामा पाइन्छन् । यो सबैमा लेखकको नाउँ र लेखिएको कालको उल्लेख प्राय: हुँदैन । यस्तो लाग्छ पश्चिमी नेपालमा धेरै अघिदेखि बैद्यहरू संस्कृत ग्रन्थबाट आफूलाई चाहिने श्लोकको अनुवाद नेपालीमा गर्ने गर्दथे । यस्तो व्रजमिश्रित भनी पहिले मानिएको "बाज परीक्षा" अब दोस्रो उठानमा नठहरी नेपाली भाषाकै विशुद्ध प्राचीनतम ग्रन्थ ठहरिइ दोस्रो उठानबाट झिकिई पहिलोमा ससम्मान स्थानान्तरित भएको छ । बाज पालेर चराचुरुङ्गीहरुको ऐंगे खेद्ने चलन कर्णाली प्रदेशमा प्राचीनकालदेखि चली आएको रहेछ । त्यहाँ पनि जुम्लामा त अझै पनि बाज पाल्नेहरू पाइन्छन् । यसैले हुन सक्छ "बाजपरीक्षा" को रचना जुम्लामा भएको होस् ।

कर्णाली-प्रदेशमा बाजले मानिसको मनमा कत्रो ठाउँ पाएको छ, तलका गीतले प्रष्टयाउँछन्। कहाँसम्म भने यी लोकगीतमा 'बाज' ले 'आत्मा' अथवा 'प्रेमी' अथवा 'प्रेमिका' को सम्म अर्थ व्यक्त गरेको पाइन्छ । वास्तवमा खशहरूको समाजमा बाज धर्माधिकारको प्रतीक भएकैले यहाँ बाहुनलाई बाजे भनिएको पनि हुनसक्छ । बाजसनेय संहिताको बाज सम्बन्ध यसै बाजसँग छ । हेरौं लोकगीत के भन्छ–

भोटान बाज पड्यो भन्दा, गैला पुजारीको ।
दर्शन पाउँला भन्दा भन्दै, मैना गुजारीको ।।
डोटी राम्रो सिलगडीय, आछाम राम्रो साँप्या ।
गाड माछा थला बाज, लेख लेख डाँफ्या ।।
हंस बाज गडुलको सर्गमुथि बाटो ।
मिल्काउँला मथिङ्गल उड्को, जैले पाड्यो फाटो ।।
अङ्कुस्यामा हाती बस्यो, पाउटी बस्यो बाज ।
माइस बस्यो मर्ज्यादामा, चल्यो राज काज ।
धान काटी कुनियां लाया, गौं काटी खत्याया ।
म ढिलामाँ बाजथलो, अक्काले हत्याया
चारै पाउ पट्कन लाग्या, चौधान चाँदी घोटी ।
थला जाई क्या बाज पाडौला, टाँगो घर छोडी ।।
काइँलाको पहरी बास्यो, पूर्व दिशा रातो ।
शाही बाजका गाँजा पड्यो परेवाको सातो ।
पाट्न चढी घोडीं भेडी, मेला चढी गाइय ।
कस्तुरी बाजको खेलो, कत्थ गद्दो भाइय ।।
इल्चा लाया रानीजडो, भिट्टा लाया गुड्या ।
गैंजान्या गैंजान्या वेला, थलाका बाज उड्या ।।
औलो लाग्दो तिर्वेनीको, सरौटो घाडीको ।
थलो पनि पुरानो गो, बाज पनि टाडी गो ।।
एका गोजी लाड्डु चिउडा, एका गोजी मेवा !
छोडी दियौं सिकार खेल्लुँ, बिर्सी गयौं खेवा ।।
भिनाजु लैजान आयो, दिदी गैंजान्या हो ।
शाहीबाजकन लिन्या काल मुकी लै जान्या हो ।।

("इतिहास प्रकाश"बाट)

प्राप्त 'बाज परीक्षा' का केही पत्रहरू खण्डित भएकाले पाइएनन् । सबै पत्राहरू पाइएका भए यसका लेखक र लेखन-कालबारे पनि केही किटान गर्न सकिन्थ्यो होला । भलै साहित्यिक दृष्टिले महत्वपूर्ण नहोस् एक हजार वर्षभन्दा पनि पुरानो यस कृतिलाई हामी उपेक्षा गर्न सक्तैनौं । यसैले यसको विषयमा भविष्यमा पर्याप्त खोजी हुनुपर्छ ।

'बाज परीक्षा' पछिका औषधीमूलो सम्बन्धी रचनाहरू हुन् वाणीविलास ज्योतिर्विद, दावादल शाह, गङ्गाविष्णु द्विज र लीलाम्बरका कृतिहरू ।

(छ) वाणीविलास ज्योतिर्विद

यिनले सं. १७७३ मा गरेको "ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा" नामक भापाटीका पाइएको छ। लेखाइको ढङ्गले यिनको घर महाकाली नदीको गडतिर हुंदो हुनुपर्छ। परन्तु सं. १७७३ लाई ठानी यो ग्रन्थ पहिलो उठान तर्फ लागिसकेको छ।

(ज) दावादल शाह

वाणीविलासले जुन विषयको टीका गरेका छन् त्यही विषयको टीका दावादलले पनि गरेका छन्। यसको शीर्षक छ "शीर्षक रसायन" अर्थात् "माशानिदान" दावानलले "ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा" लाई पढेर "औषध-रसायन" को टीका तयार पारेको बुझिन्छ, किनभने यी दुई कृतिहरूका वाक्य ठाउँ ठाउँमा उस्तै छन्। फरकचाहिं के छ भने दावादलको भाषामा डोटी अथवा वैतडीको विशेषता मात्र नभएर केही पूर्वीय चिन्हहरू पनि परेका छन्। वाणीविलासले छोटकरीमा आफ्नो टीका टुङ्गाएका छन् तर दावादलले चाहिं अलि व्याख्या गरेका छन्। विचार गर्दा दावादलको टीका सं. १८०० भन्दा पहिले नै तयार भएको हो। दावादलले एक ठाउँमा "आफ्नो लागि" यो टीका तयार भएको लेखेका छन्। यिनले आफूलाई "शाहदेव" भनेकोबाट यिनी साधारण घरानका नभएर राजकुलमा उत्पन्न व्यक्ति थिए। यिनलाई औषधीमूलोमा विशेष रुचि थियो, यसैले, आफ्नो घरेलु उपचारको लागि "औषधरसायन" लेखे। यो ग्रन्थपनि पहिलो उठानमा स्थानान्तरित भएको छ।

इतिहास प्रकाशनमा छापिएको शाहवंशावलीमा यशोब्रह्मशाहका सन्तानहरूमा एकजनाको नाम दावादल शाह छ।

दावादलको समयबारे यस प्रकारले अनुमान गर्न सम्भव छ। यिनी अन्तिम लम्जुङे राजा वीरमर्दन शाहका बराजु हुन्। लम्जुङ नेपालमा गाभिएको हो सं.१८३९ मा। यसै समयलाई वीरमर्दन शाहको प्रामाणिक काल मान्ने हो भने र उनीभन्दा पहिलेका उनका पुर्खालाई कम्ती पनि प्रतिपुस्ता २० वर्ष दिंदै जाने हो भने दावादलको शासनकाल सं. १७७० भन्दा अगावै आरम्भ भएको देखिन आउँछ। यसकारण 'औषधरसायन'को प्रतिलिपि सं.१८०० भन्दा अगावै भएको मान्नामा कुनै बाधा छैन। तर उल्था वा रचना भने 'औसफर सायम'को शताब्दीयौं पहिले भएको हो।

हेर्नोस्

यशोब्रह्मशाह

गोर्खातिर	लम्जुङतिर
१. द्रव्यशाह (सं. १६१६)	१. नरहरिशाह
२. पुरेन्द्रशाह (सं. १६२७)	२. अजीन्द्रशाह
३. छत्रशाह (सं.१६६२)	३. नवराजशाह
४. रामशाह (सं. १६६३)	४. रक्षेश्वरशाह
५. डंवरशाह (सं. १६९०)	५. चूडाशाह
६. कृष्णशाह	६. केहरिशाह
७. रुद्रशाह (सं. १७२०)	७. दावादलशाह
८. पृथ्वीपतिशाह (सं. १७३६)	८. भीमशाह
९. वीरभद्रशाह	९. रिपुमर्दनशाह
१०. नरभूपालशाह (सं. १७७३)	१०. वीरमर्दनशाह(सं.१८३९)

भूपाल रिढीबाट प्रस्थान गरेर भीरकोट (खिलुं) भन्ने ठाउँमा सं. १५५२ मा गएका हुन भन्ने वर्णन वंशावलीमा पाइन्छ। भूपालका छोरा हुन् मिचाखान। मिचाका छोरा जयन्त खान, जयन्तका छोरा विचित्रखान, विचित्रका छोरा जयदेव खान,जयदेवका छोरा कुलमण्डन र कुलमण्डनका छोरा हुन् यशोब्रह्म। यसरी भूपाल पछि दावादलसम्मका १३ पुस्ताहरूमा कम्ती पनि प्रतिपुस्ता २० वर्षको समय दिंदै जाने हो भने पनि माथि स्थापित भएको समय एकदम निराधार ठहरिन्न। तर सो समय स्थापना उल्था कालका निम्ति नभई प्रतिलिपिकालका निम्ति सार्थक छ।

माथि भनियो नं. १७७० सम्म दावादल लम्जुङका शासक भई सकेका थिए। अब प्रश्न के उठ्न सक्छ भने स. १७७० मा शासनमा आई सकेका व्यक्तिले सं. १८०० को लगभगमै 'औषधरसायन' को प्रतिलिपि गरे भनेर मान्नु किन आवश्यक भयो, यसभन्दा निकै अगाडि यसको रचना भएको हुनु पनि के उत्तिकै संभव छैन र। यहाँ के प्रस्टिनु असल छ भने सं. १८०० को लगभग भनेर ठोकुवा गर्ने कुनै प्रयोजन छैन। दावादलले यो प्रतिलिपि

स. १७७० र सं. १८०० को बीचमा कुनै समयमा पनि गरेको हुन सक्छ। वाणीविलासको प्रतिलिपिसँग यसको जुन साम्य देखिन्छ त्यसलाई पनि हृदयङ्गम गर्ने हो भने चाहि यो "ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा" भन्दा केही कान्छै हुनुपर्छ।

नेपाली साहित्यको इतिहासमा ज्यादै रहरलाग्दो कुरा के फेला पर्दछ भने यसले साधारण नागरिकलाई मात्र होइन स्वयम राजारानीलाई पनि लेखक-लेखिकाका रूपमा पाउँदैछ। 'राजधर्म' की लेखका ललिता त्रिपुरसुन्दरी देवीलाई पाउँदा हामी हर्षले कम उल्लसित भएका थिएनौं। फेरि पृथ्वीनारायणको "दिव्योपदेश" फेला पर्दा पनि हाम्रो हर्षले प्रकट हुने मौका नपाएको होइन। अब त झन् पृथ्वीनारायणभन्दा पनि चार पुस्ता जेठा दावादल हाम्रा मुखाञ्जि लेखकको रूपमा उपस्थित भएका छन्। दर्बारिया पण्डितहरूले रचेको रचनालाई आफ्नो नाउँमा प्रचार गर्ने काम पनि केही शासकहरूबाट नभएको होइन, तर जहाँसम्म दावादल, पृथ्वीनारायण र ललिताको प्रश्न छ, हामी यिनीहरूलाई त्यस कोटिमा दर्न सक्तैनौं।

(झ) गङ्गाविष्णुद्विज

यिनी पनि कर्णाली प्रदेशतर्फका थिए होलान्। तर यिनले आफ्नो "अजीर्णमंजरी" को टीका पूर्व आएर लेखेझैं छ, किनभने भाषाको प्रवृत्ति अचेलको साहित्यिक नेपालीतर्फ झुकेको छ। तर पूर्णत: कर्णाली प्रदेशको भाषाशैलीबाट यो "अजीर्णमंजरी" ले छुटकारा पाएको छैन। यस पुस्तिकाको उल्था पनि पक्कै सं. १४५० पूर्व भएको हो तापनि भाषा नयाँ भएकोले यलाई दोस्रो उठानमा राखिएको हो।

(ञ) लीलाम्बर

यिनले सं० १८२१ मा गङ्गाविष्णुको "अजीर्णमंजरी" को प्रतिलिपि गरेका हुन्। अत: यो प्रतिलिपिको पनि प्रतिलिपि ठहरिन्छ। तर यो विशुद्ध प्रतिलिपि नभएर केही मात्रामा छुट्टै रचना जस्तो भएको छ। गङ्गाविष्णुका केही शब्द हटाएर तिनको साटो लीलाम्बरले आफ्ना शब्द प्रयोग गरेका छन्। फेरि कति वाक्यहरूलाई तलको माथि माथिको तल पनि पारेका छन्।

यी दुईबाहेक अर्को एउटा भाषाटीका पनि "अजीर्णमंजरी" को भएको छ। जब सर्वप्रथम मैले यसलाई पढें यसको टीका सं० १८५० तिर भएको (हेर्नोस् ने. भा. क पृष्ठ २१) झैं मलाई लाग्यो। यसको भाषा पृथ्वीनारायण र त्यसपछि संवत् १८५० सम्म पाइएका गद्यको सँग मिल्दछ। अतएव संवत् १८२५ देखि संवत् १८५० को बीच समयमा यसको उल्था भएको हुनुपर्छ। अझ यो पृथ्वीनारायणकै जीवनकालमा तयार भएको हुनु धेरै संभव छ। यस पुस्तिकाले हामीलाई कुनै अज्ञात कलमतर्फ औंल्याउँछ, जुन कलमको परिचय दुर्भाग्यवश उक्त पुस्तिकामा परेको छैन।

वीरपुस्तकालय र खोजी पसेको खण्डमा अन्त पनि औषधीमूलो सम्बन्धी अरू पनि निकै ग्रन्थहरू पाइन सक्छन्। यिनको संग्रहले भाषाको साहित्य झलमल हुने आशा नभए पनि भाषाको प्राचीनताको पुष्टिचाहि निश्चय नै हुन्छ।

(ट) आचारविचार

यस विषयमा प्रेमनिधि पन्तले बाहेक अरूले लेखेका पृथ्वीनारायणभन्दा पहिलेका रचना पाइएका छैनन्। प्रेमनिधि थिए कुमाउबाट आएका ब्राह्मण। उनी पर्वत राज्यमा आएर त्यहाँका राजा मलैबमका पुरोहित भएका थिए। उनले आफूले लेखेका ग्रंथहरूमध्ये सं. १७८० मा तयार भएको "प्रायश्चित प्रदीप" प्रसिद्ध छ। यो उनको संस्कृत रचना हो तर हरेक अध्यायको समाप्तिमा नेपाली सारांश पनि दिइएको छ। मलैबमको लागि तयार भएको हुनाले यो सारांश नेपाली भाषामा छ, तर लेखकको मातृभाषा कुमाउनीको मिश्रण पनि यसमा कम छैन। जुन प्रति नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय सिंहदर्बारमा छ त्यो सं. १८४५ को प्रतिलिपि हो। मैले यस प्रतिलाई वीरपुस्तकालयको सँग भिडाउन चाहें तर वीरपुस्तकालयमा खोज्दा सो ग्रन्थ गोलमालमा परेकाले भेटिएन। यसैले प्रतिलिपिकारले उनको मौलिक भाषाउपर के कति न्याय दर्शाएका छन् थाहा पाउन सकिएन।

हाम्रो दोस्रो उठानमा प्रेमनिधिको "नृपश्लोक" को पनि नमूना परेको छ। "प्रायश्चित प्रदीप" र "नृपश्लोकी" को भाषा उस्तै छैन। यो प्रेमनिधिको संस्कृत ग्रन्थको नेपाली अनुवाद हो। भाषामा नयाँपना निकै देखिन्छ तापनि यो धेरै पछिको अनुवादचाहि होइन। तुलनात्मक अध्ययन गर्न सुविधा होस् भनी यसलाई "प्रायश्चित्त प्रदीप" सँग राखिएको छ।

(ठ) जीवनी

आरम्भिक कालका दुई जीवनी भेटिएका छन्– एउटा रामशाहको जीवनी अर्को पृथ्वीनारायणको जीवनी। तर रामशाहको जीवनी यस

संस्करणले समावेश गरेको छैन । यस जीवनीको प्राचीनता अझै सिद्ध हुन नसकेकोले यसो गरिएको हो ।

हालै वीरपुस्तकालयले पृथ्वीनारायणको जीवनी प्रकाशित गरेको छ। यसमा उनको संपूर्ण जीवनको वर्णन नभएर वेलकोट-विजयसम्मको मात्र वर्णन छ। यस पछिको वर्णन पनि प्राप्त हुन सकेदेखि यसको रचना कहिले र कसद्वारा भएको हो किटेर भन्न सकिन्थ्यो, तैपनि यो पृथ्वीनारायणको मृत्युको धेरै पछि लेखिएन होला न ता यो उनको दर्बारदेखि धेरै टाढाको मानिसद्वारा नै लेखियो होला । अझ संभव त के छ भने यो कुनै यस्तो व्यक्तिद्वारा लेखियो जो पृथ्वीनारायणको परिचित मात्र नभएर घनिष्ठ पनि थियो । हुन पनि यस जीवनीमा कति यस्ता घटना र विवरणहरू चित्रित छन् जो टाढाको मानिसका दृष्टिका लेखि अगम मात्रै होइन असम्भव पनि छन् ।

यो कृति नेपाली जीवनी साहित्यको इतिहासमा गौरवपूर्ण वस्तु हो। हिजोसम्म जसलाई भर्खरै वर्बर स्थितिबाट माथि उक्लन आँटेको भाषा भनिन्थ्यो, आज त्यसै भाषामा विशुद्ध साहित्यिक ओजले भरिभराउ यति पुरानो जीवनी फेला परेको छ । नेपाली गद्यको प्रौढता र प्राचीनतालाई अचेल ठानिएभन्दा धेरै सत्य घोषित गर्दै साहित्यका विद्यार्थीहरूलाई यसले ठोस सघाउ पुऱ्याएको छ ।

(ड) पृथ्वी-साहित्य

यस संग्रहका संग्राहकले पृथ्वी-साहित्य भन्ने शब्दलाई अलि उदार अर्थमा व्यवहार गरेको छ । यसअनुसार पृथ्वीनारायणको कलमले जे जति लेखेको छ ती सबै पृथ्वी-साहित्यका सामग्री हुन् । यति मात्रै होइन उनको बारेमा अरू समकालीन लेखकले केही लेखेका छन् भने ती पनि पृथ्वी-साहित्यको अन्तर्गत आउँछन् । यति मात्रै पनि होइन, यदि पृथ्वीनारायणको समयमा जारी भएका ऐन, सवाल पाइन्छन् भने ती पनि पृथ्वी-साहित्यको विषयवस्तु बन्दछन् ।

पृथ्वीनारायणको जीवनीको चर्चा माथि भई सक्यो । उनले स्वयम् रचना गरेको "दिव्योपदेश" पनि धेरै पाठकहरूले पढिसक्नु भएको हुनुपर्छ । आफ्नो अन्तिम समयमा पृथ्वीनारायणले आफना भाइ-भारदारहरूलाई नुवाकोट दर्बारमा भेला गरेर जुन उपदेश दिएका थिए त्यसले 'दिव्योपदेश" को रूप लिएको हो । राष्ट्रिय समस्याहरूलाई सूक्ष्म रूपमा विवेचना गरेर दिइएको यो उपदेश लिखित रूपमा सुनाइएको हुनुपर्छ ।

किनभने यसमा सोझै भारदारहरूलाई संबोधन गरिएको छ । यस उपदेशको सुरक्षा सुरथसिंह रानाले गरेका हुन् कि भन्ने पनि लाग्छ । किनभने "बुढा मरै भाषा सरै" आरम्भ हुनुभन्दा पहिलेका केही शब्दहरूमा सुरथसिंह रानालाई पृथ्वीनारायणको घनिष्ठ देखाउने चेष्टा गरिएको छ । तर यसलाई जसलेसुकै अक्षरबद्ध गरेको भए पनि यो पृथ्वीनारायणको कृति हो भन्ने कुरामा दुई मत हुन सक्तैन ।

तर एउटा दु:खको कुरो के छ भने प्रतिलिपिहरूको ऐरो हुँदा हुँदा "दिव्योपदेश" को भाषामा निकै अशुद्धिहरू पनि देखिएका छन् । प्रतिलिपिकारहरूले पृथ्वीनारायणको भाषालाई जस्ताको तस्तै सार्ने चेष्टा गरेका छन्, तैपनि बिचराहरू कति ठाउँमा चिप्लिएका छन् । तिनीहरू कुन कुन ठाउँमा चिप्लिएका छन् त्यो औंल्याएर देखाउन सकिन्छ। र त्यसलाई पृथ्वीनारायण-को समयको व्याकरणको नियमले सच्याउन पनि सकिन्छ । मेरो विचारमा, जस्ताको तस्तै छपाउने भएर यस अद्वितीय कृतिलाई अस्वाभाविक किसिमले पाठकको सामु राख्नुभन्दा यसलाई विशेषज्ञहरूको सहायताले सुद्ध्याउनु नै उचित हो । नभए हाँसको बथानमा बकुला पस्ता झैं यी अशुद्धिहरूबाट पनि हुनेछ । यसैले मैले आफ्ना अनुभवी साथीहरूको सहायताले सकेसम्म होशियार हुँदै जहाँ मौलिक पदावलीलाई पुन: प्राप्त गर्ने चेष्टा गरेको छु त्यहाँ यदि कुनै त्रुटि भएको छ भने विद्वद्वर्गसँग उचित दिग्दर्शनको अनुरोध गर्छु ।

"दिव्योपदेश" खोजी भएर पाठकहरूका सामु आइपुगेको दस वर्ष पनि भएको छैन, तैपनि यसको लोकप्रियता नेपाली समाजमा आजभन्दा भोलि धेर बढ्दैछ । यस बढ्दो लोकप्रियताको कारण के ? कलाको दृष्टिले हेर्ने हो भने पनि यो निकृष्ट नठहरिएला तैपनि यसलाई उत्कृष्ट कलाकृतिको नमूना भन्न पनि सकिन्न । उसो भए यो किन हाम्रा लागि यति प्रिय भएको? किन पाठकहरूले यसलाई यो भाँडिम स्वागत गरेको ?

यसका विभिन्न कारण छन् । एक, नव नेपालका जन्मदाता पृथ्वीनारायणको नाममा गजबको टुना छ जसले प्रत्येक नेपालीलाई विभोर पार्छ। दोस्रो, "दिव्योपदेश" का वाक्य यति सजिला र सोझा छन् जसलाई बुझ्न कुनै प्रकारको धौ पर्दैन । तेस्रो, सजिला र सोझा हुँदा हुँदै पनि यसका वाणी अमर र मार्मिक छन् । यी वाणी साधारण र फोस्रा ध्वनि नभएर एक वीर योद्धाका मुखबाट वर्षौं पछिको संघर्षमय जीवनपछि निस्किएका उद्गार हुन् । यी वाणीहरू त्यस अभिमानी एसियालीका उद्गार हुन् जसले अठारौं शताब्दीमा फलाकेका कतिपय नारालाई आज बीसौं शताब्दीमा

आएर हामो अनुकरण गर्दछौं । चौथो, युगौं (सम्वत् १८५०–२०१७) सम्म बर्दालिदा बल्ल तल्ल होशमा आएको नेपाललाई यसले बत्तीको काम दिन्छ । पाँचौं, यसले चारै वर्ण छत्तीसै जातलाई अलग अलग फूलवारी तयार पार्नेतिर नलागेर एउटै फूलबारीमा मिलीजुली काम गर्ने आव्हान गर्छ । ती महापुरुषले जेलाई फूलवारी भनेका छन् ठीक त्यसैलाई आज हामी संस्कृति भन्दैछौं । अतः पृथ्वीनारायणको यस कृतिले हामीहरूलाई पेवा रीतिथिति, पेवा चाल चलन, पेवा चाडबाड पेवा पूजा आजा, पेवा भेषभूषा, पेवा बोलीभाषालाई महत्व दिएर अनेकता एवं विघटनलाई रोज्ने साटो सादा रीतिथिति, साझा चालचलन, साझा चाडबाड, साझा पूजाआजा, साझा भेषभूषा र साझा बोलीभाषालाई महत्व दिएर एकता एवं संघटनलाई रोज्नेपाठ पढाउँछ । यो पाठ ज्यादै सामयिक भएकाले नै आज 'दिव्योपदेश' लाई जनताले हृदयैले स्वागत गर्दो छ ।

यस संग्रहको दोस्रो उठानमा पृथ्वीनारायणका २१ पत्र परेका छन् । पृथ्वीसाहित्य भन्ने शब्दलाई उदार अर्थमा प्रयोग गरिएको छ भन्ने कुरा माथि व्यक्त भई सकेको छ । संग्राहकको रहर थियो, पृथ्वीनारायणका सबै पत्रहरू छपाउने । तर त्यो रहर पूर्ण हुन सकेन । किनभने यी २१ पत्रभन्दा धेरै मैले फेला पार्न सकिनं । राम्ररी खोजी पसेको भएदेखि केही सफलता हासिल हुन्थ्यो होला, तर आंशिक रूपमा व्यस्तताले र आंशिक रूपमा म्यादको लघुताले यति २१ पत्रहरू मात्रै लिएर पाठकहरू छेउ उभिनुपऱ्यो ।

जुन ह्याउले मैले यस सङ्कलनमा पृथ्वी-साहित्यको पूर्ण संग्रह प्रस्तुत गर्न चाहेको थिएँ त्यसको मुखेन्जि मलाई मिलेको सफलता नगण्य छ भनेर चाल पाउनु ती मर्मज्ञको लागि अधि सरल हुनेछ जो पृथ्वीनारायणलाई एउटा विचारकको रूपमा राम्ररी चिन्न चाहन्छन् । साधारण उद्देश्यले पढ्न चाहनेको लागि चाहिं, जति मैले प्रस्तुत गरेको छु त्यो पनि बढ्ता हुन बेर छैन । तर साधारण पाठकहरूसँग मेरो कर जोरी विन्ति छ—युगपुरुष पृथ्वीनारायणलाई सम्झने काममा अल्छी नगरौं । तिनलाई बिर्सनुको मतलब भीरको बाटोमा आँखा चिम्लेर हिंड्नु । यसैले जब जब पृथ्वीनारायणका दुई हरप पनि कतै भेटिन्छन्, तिनलाई चर्मचक्षुले मात्रै होइन हृदयचक्षुले पनि पढी हालौं— चाहे ती हरपहरू यस संग्रहमा परेका हून् या नपरेका हून् । यी वाणीलाई हामीले हेला गऱ्यौं भने हाम्रो देशको सङ्कट मोचन कसरी होला ? कसरी अर्को पृथ्वीनारायण हामीले पाऔंला ? कसरी

हाम्रो देश उन्नतिको चुचुरामा पुग्ला ?

नवनेपालको जन्म कसरी भयो, यसको ज्ञान पृथ्वीनारायणका चिठी पढ्नासाथ हुन्छ ।

सम्वत् १८०३ मा दोलख्या देघवार प्रधानलाई लेखेको पत्रबाट थाहा हुन्छ, पृथ्वीनारायण तर्वारको भरमा मात्रै विजय हासिल हुन्छ भन्ने कुरामा पत्यार राख्तैनथे । जुन ठाउँमा आफ्नो अधिकार जम्दथ्यो त्यहाँका वासिन्दालाई उनी अभयदान दिएर आफ्नै रैती पारी रहन चाहन्थे ।

सं. १८१२ तिर राजीवलोचनलाई लेखिएको चिठीमा कुनै काजी र उनका जाहानहरूको चर्चा छ । इतिहासकारहरूले के शङ्का गरेका छन् भने यी काजी कालुपाँडे हुन् । कालुपाँडे एकताक पृथ्वीनारायणसँग सैद्धान्तिक फाटो उत्पन्न भएकाले कज्याइँ छोडी कास्की गएका थिए भन्ने वर्णन वंशावलीले गरेको छ । यस पत्रले उक्त वर्णनलाई पुष्टि दिएको छ (हेर्नोस् ऐ०प० सं. पृष्ठ२२–२३)। यसको अनुसार पृथ्वीनारायणले कालुपाँडेमार्फत कास्कीको र गोर्खाको मैत्री बढाउन चाहेको बुझिन्छ । कास्की र लम्जुङसँग राम्रा सम्बन्ध स्थापित नभई पूर्व अथवा काठमाडौंतिर बढ्नु असंभव छ भन्ने कुरो यसमा व्यक्त भएको छ ।

सम्वत् १८१४ पछि कीर्तिराजानन्द उपाध्यायलाई लेखिएको पत्रमा पृथ्वीनारायणमा काठमाडौं लिने उत्कट ईच्छा जागेको पाइन्छ । यही कुरो सं. १८१६ पछि अभुदसि प्रधानलाई लेखेको पत्रमा पनि छ । यी दुई चिठीहरूमा उपाध्याय र प्रधानलाई उपत्यकामा गुप्तचरको काममा तैनात गर्ने पृथ्वीनारायणको इच्छा देखिन्छ ।

सं. १८२३ को रुक्कामा भगवती वन र लछिमन वनलाई पृथ्वीनारायणले भादभाउँ, साँखु र गोकर्णका केही खेत माफ गरी दिएका छन् । यो रुक्का नुवाकोट दर्बारबाट प्रेषित भएको छ । आश्चर्य के कुरामा छ भने सं. १८२३ मा भादगाउँ पृथ्वीनारायणको अधीन आएको थिएन । यस्तो परिस्थितिमा यो रुक्का देखिनु रहस्यमय छ । यो रहस्य संभवतः अझै उद्घाटित भएको छैन ।

सं. १८२३ मा पौडेलहरूलाई लेखेको पत्रले के जनाउँछ भने आसामीले ऋण नतिर्दै साहू सर्कारविरोधी भएको खण्डमा ऋणीले साहूलाई तिर्नुपर्ने रकम सर्कारलाई तिर्नुपर्दो रहेछ ।

हरिपण्डितलाई पृथ्वीनारायणले लेखेको ६ थान चिठीहरूलाई छपाउने मौका सर्वप्रथम यसै संग्राहकलाई मिल्दैछ । यस कामलाई सफा पार्नुमा हरि

पण्डितका वंशज द्वारिकाराज उप्रेतीज्यूको ठूलो हात छ । उहाँले सहयोग नगर्नु भएको भए संभवत: यी चिठीहरूदेखि यो संग्रह वंचित रहने थियो ।

यी ६ चिठीहरूवाट थाहा हुन्छ हरिपण्डित ल्हासास्थित नेपाली अोकिलहरूमा सर्वप्रथम हुन् । यिनीभन्दा पहिले ल्हासामा अरू अोकिल तैनात भएको कुनै सूचना पाइएको छैन । यी हरिदेव उप्रेती थरका वाहुन थिए । यिनले पूर्व १ नंवर काभ्रे पलानचोकको पिपलटार भन्ने ठाउँमा बिर्ता पाएका थिए । यिनलाई लेखिएका चिठीहरूमा सबै नै भोटेहरूसँग सुन किन्ने विषयसँग सम्बन्धित छन्, तर एउटा (सं. १८२४ असार) चाहिं भूमिदानसित सम्बन्धित छ । यसमा जयप्रकाश मल्लले रुपियाँ लिईकन हरिपण्डितलाई दिएको एक टुक्रा भूमि पृथ्वीनारायणले थामी दिएको कुरो वर्णित छ ।

सम्वत् १८२५ को रुक्का काठमाडौं विजयकै सालको हो। यसमा एक दासलाई पृथ्वीनारायणले मोचन गरेका छन् ।

अभिमानसिंह वस्नेतका नाउँको सं. १८२७ तिरको पत्रमा आफ्ना भाइ महोद्दाम कीर्तिशाहप्रति पृथ्वीनारायण सजग छन् । उपत्यकाविजयपछि उनका भाइहरू अम्मल भएका राज्यलाई फोरी अंशवंडा गर्न चाहन्थे, जो पृथ्वीनारायणलाई मान्य थिएन । उनी आफूले आर्जेको मुलुकलाई फोरफार गरेर फेरि विनाशको बाटोतिर धकेल्न चाहन्नथे । राज्यलाई धनमाल झैं बाँडेर उपत्यकाका मल्ल शासकहरूले, मधेस र भित्री मधेसका सेनहरूले अनि पाहाडका बाइसी चौविसीहरूले जुन गल्ती गरेका थिए त्यही गल्ती दोहऱ्याउनु उनलाई मान्य थिएन । यो कुरो यस पत्रले भन्दछ । यसै साल सहोद्दाम कीर्तिशाहलाई लेखेको पत्रमा पनि यही आशय छ । सम्वत् १८३१ मा अभिमानसिंहलाई लेखेको पत्रमा इस्लिम्बा चांथापुसम्म विजय भएको र कनकादेखि तिस्टासम्मका विजयको लागि पृथ्वीनारायणको उत्साह जागेको देखिन्छ ।

सम्वत् १८२६ मा रामकृष्ण कुँवरको नाममा लेखिएका तीन पत्रहरूमा किरात विषयको चर्चा छ ।

सम्वत १८३१ मा भगवन्त नाथलाई लेखिएको पत्रमा पृथ्वीनारायणको एउटा नाति जन्मिएको र शीघ्र मृत्युशय्यामा परेको वर्णन छ । यहाँ जुम्ला र जाजरकोटसँग मैत्री राख्ने पनि चर्चा छ ।

गोर्खा वंशावलीको पूर्वार्धवाट केही अंश झिकेर यहाँ छापिएको छ । यहाँ परेका हरप र यसपछिका पनि केही हरपसम्म पृथ्वीनारायणको आफ्नै हस्ताक्षरमा छन् भनेर योगी नरहरिनाथ र जनकलाल ढकालले लेख्नुभएको

छ । (हेर्नोस् इ० प्र० भाग १ पृष्ठ १४३) । तर यस वंशावलीको पछिल्लो अंश अर्कै कसैको हस्ताक्षरमा छ भनेर उहाँहरूले भन्नुभएको छ। परन्तु हस्ताक्षर अमिल्दा भए पनि दुवै अंशको भाषा र शैली समान छ । यसैले यो दुवै अंश एकै जनाका कृति ठहरिन्छन् । के यी पृथ्वीनारायण स्वयम्को कृति त होइन ? अघिल्लो अंशको हस्ताक्षर साँच्चै पृथ्वीनारायणको हो भने यसलाई पृथ्वीनारायणको कृति मान्नमा केही आपत्ति छैन ।

कुनै अज्ञात व्यक्तिले लेखेको पृथ्वीनारायणको जीवनीबारे माथि चर्चा भई सकेको छ ।

पृथ्वीनारायणको पालाको ऐन पनि यहाँ छपाउन पाएको भए पूर्ण पृथ्वीसाहित्यको नमूना यस सङ्‌गालामा पाइने थियो, तर हतारमा त्यसलाई खोज्न भ्याइएन । दोस्रो संस्करणमा त्यो पनि पूरा होला भन्ने आशा छ।

पृथ्वीनारायणलाई अरूले लेखेका पत्रहरू खोज्दा पनि धेरै पाइएनन् । जयप्रकाशको धर्मपत्र यस प्रकारको एकलो उदाहरण भएको छ ।

(ढ) उपसंहार

सं. १६६३ मा दोस्रो उठानको श्रीगणेश थालेबापत पाठकहरू आश्चर्यमा पर्नु होला । यो मिति रामशाहको जीवनीमा देखिन्छ तापनि यो यसको रचनाकाल होइन वरु रामशाहको राज्याभिषेक काल हो । त्यसो भए यस मितिलाई साहित्यिक दृष्टिले महत्व दिने के प्रयोजन ? यो थाहा हुँदा हुँदै पनि झन् यसलाई दोस्रो उठानको सिरानमा राख्नु कत्रो अन्याय !

पाठकहरूको यस्तो अभियोग मलाई अमान्य हुने छैन । मैले त केवल एउटा लोभको वशमा परेर यसो गरेको हुँ । त्यो हो रामशाह झैं युगपुरुषकै समयदेखि साहित्यको नयाँ उठानलाई थाल्ने लोभ । जबसम्म मेरो लोभले कुनै पूर्ण प्रामाणिक सामग्री पाउने छैन त्यस वेलासम्म यही जीवनी यस नयाँ उठानको सिरानमा वसोस् भन्नै मेरो धृष्टता हो ।

अन्तमा वाणीविलास ज्योतिर्विद, दावादलशाह, गंगाविष्णुद्विज लीलाम्वर जस्ता पुराना साहित्यिकहरूलाई परिचित गर्ने सौभाग्य पाएकोमा एवं पृथ्वीसाहित्यको अपूर्ण नै भए पनि एउटा घतलाग्दो नमूना प्रस्तुत गर्ने मौका पाएकोमा हर्ष प्रकट गर्दै यस उठानको यही विसर्जन गरिन्छ ।

दोस्रो उठानमा परेका ग्रन्थहरूमा स्याना र छोटाहरू सिङ्गै छापिएका छन्, तर लामा र ठूलाहरूलाई फोरेर छापिएको छ। सिङ्गै नछापिएर छापिएका ग्रन्थहरू यी हुन्—

"प्रायश्चित्त प्रदीप" : यसमा केही थालनीका, केही माझका र केही पुछारका अंश परेका छन् । यसबारे संकेत (शी० २८ क को पुछारमा) दिइएको छ ।

"नृपश्लोकी" : यसमा थालनीको नमूना मात्र यहाँ परेको छ ।

लीलाम्वरकृत "अजीर्णमंजरी" : यसमा केही आरंभबाट र केही पुछारबाट झिइएको छ ।

"अजीर्णमंजरी" (बेनामी) : यसमा पनि थालनीको नमूना मात्र दिइएको छ ।

"दिव्योपदेश" : यसमा पृथ्वीनारायणले नलेखी अरू कसैले लेखेको शुरूको स्यानु डफ्फा परेको छैन ।

"वंशावली" (शी. ३८ भ) : यसमा योगी नरहरिले र जनकलाल ढकालले पृथ्वीनारायणको हस्ताक्षर भनेर दावा गर्नुभएको ठाउँभित्रैबाट दिइएको छ ।

"पृथ्वीनारायणको जीवनी" : यसमा माझबाट नमूना झिकिएको छ।

दोस्रो उठानमा कन्जुस्याइँ गरूँ भन्दा भन्दै पनि निकै अभिलेखहरू दिनै पऱ्यो । तिनमा २१ अभिलेख केवल पृथ्वीनारायणका मात्र छन् । बाँकी १३ मा २ काठमाडौं उपत्यका शासक र रैतीहरूका छन् । सात अभिलेख मात्रै कर्णाली प्रदेशका शासकका छन् ।

यस उठानमा केही ग्रन्थहरूको पनि चर्चा छ । यी ग्रन्थहरूमा केही उच्च साहित्यिक स्तरका छन् । यिनको उपयोगितालाई स्वीकार नगरी रहन सकिन्न । यी ग्रन्थहरूमा केही ग्रन्थहरू बेनामी छन्, तर बाँकी चाहिं लेखक फेला परेका छन् । अभिलेखका लेखकलाई पनि गणना गर्ने हो भने गाभिन आउँछन् दुर्गा, काशी जोइसि, नरु जोइसि, दैवज्ञ जयनारायण, मथु जोइसि, बल भद्र जोशी एवं जयप्रकाश ।

अब तेस्रो उठान थाल्नुभन्दा पहिले हामी एक थोक मनमा खेलाऔं । त्यो के भने अन्य छिमेकी भाषासरह नेपालीमा पनि पद्यदेखि नै साहित्यको प्रस्फुटन भएको हो भनेर अड्कलनेहरूको मतको लागि आजसम्म भेटिएका सामग्रीहरू त्यति सहायक हुन सकेका छैनन् जति तो नेपाली साहित्यलाई गद्यदेखि प्रस्फुटित भएको हो भनेर अड्कलने (कमल दीक्षित इत्यादि)हरूको मतको पुष्टिको लागि सहायक भएका छन् । वृहत्तर नेपालको गठन हुनुभन्दा पहिलेको पद्य अहिलेसम्म ज्यादै नगण्य मात्रामा फेला परेको छ भने गद्यचाहिं

आशाप्रद फेला पर्दो छ । मेरो विचारमा नेपालीको सर्वप्राचीन स्तरीय अभि-लिखित कविता मलयीवम र तिनमा वंशको वर्णन भएको एक वंशावली ।

अन्तमा पाठकहरूछेउ विषयवस्तुको प्रतिपादनमा त्रुटिहरू केही भएका छन् भने तिनको सूचना दिने कृपा गर्नु होला भन्ने अनुरोध गर्दै यस विश्राम-लाई यहीं टुङ्गाइन्छ ।

—:०:—

CamScanner

तेस्रो उठान

(भानुदत्तदेखि भानुभक्तसम्म)

४०

भानुदत्त

(क) हितोपदेश मित्रलाभ
(पहिलो पाण्डुलिपि)
सं. १८३३

श्री गणेशाय नमः । एस्ता धूर्जटिमन्ना महारुद्रका प्रसादतहँ सज्जन-सवैको कार्यसिद्धि हवोन्–जस् महारुद्रका वस्याकि शिरजटामा गंगाका फीन जस्तो सेतो चंद्रमाको कला शोभायमान नै रहंछ ।

यो हितोपदेश सुन्याले संस्कृत वाणी बुझीन्छ । वोलनाकन चतुर हुंछ। नीतिशास्त्रको ज्ञान हुंछ । एस् सँसारमाहाँ ज्ञानिजनले कहिले वुढो हुन्या छाथिन, सधैं अमर झैं भै रहौंला झैं मानिकन विद्याको चितना गर्नु, धन आर्जनाको उपाइ गर्नु । मृत्युले मार्नकन जगटामा समातिकन राषेछ भनि मनले मानिकन झटपट गरि धर्म गर्नु । संसारमाहा सवै धनचाहि ठुलो धन् विद्या हो क्याहा भन्या हुनि विद्याधन् राजाले हरिशक्नु छैन, मोल गरो भन्या ले मोल गरिशक्नु नाहि । कैल्हेइ क्षय हुन्या छैन । तस्कारणले विद्याचाहि ठुलो धन् होइन । जसो नदिले जल वगाइ लैजाइकन दुःखले पनि जाइनशक्ला एस्ता समुद्रसंम पुऱ्याउँछन्, तस्तै विद्याले नीच मनुष्यकन पनि राजासम्म पुऱ्याउँछ । ताहापछि भाग्यअनुसार फल पाउँछ ।

एस् संसारमाहा दुइ विद्या विख्यात छन्–एक शस्त्र विद्या, दोस्रो शास्त्र विद्या । दुइमाहा अघिल्ला विद्या वृद्धकाल भयापछि पराक्रम घटला तव लोकमा हास्य होला । दोस्रा बिद्याको आदर जन्मभरि सवैले गर्नन् । तस्कारणले शास्त्र विद्या ठुलो हो ।

ज्ञानीजन विद्या भयापछि विनयव्यवहार जानिइंछ, विनयव्यवहार सुपात्र वोलाइंछ, सुपात्र वोलायापछि धनप्राप्ति हुंछ, धनले धर्म गर्नु, धर्मले एस् लोकमा पनि परलोकमा पनि सुखि हुंछन् । जसो माटाका भाँडामाहा राष्याको वस्तु असुद्ध हुँदंन तसो बालषैमा पह्रायाका केटा अज्ञानि हुँदैनन्, तस्कारणतहँ वालकहेरुकन नाना कथाछलले नीतिशास्त्र कह्ंछौं ।

पंचतंत्र आदि अनेक ग्रंथदेखि संग्रह गरिकन मित्रलाभः १, सुहृद्भेदः २, विग्रहः ३ सधिः ४ एस् चारै थोकका कथाले हितोपदेश हुंछ ।

भागीरथीभन्नो गंगाका तिरमाह्रा पटना भन्याको एक नगर छ । तस् नगरमाह्रा संपूर्ण राजगुणले संयुक्त भयाको सुदर्शन नाम भयाका राजा थिया। तन् राजाले एकदिन कमंका . ण्ड) पढदा हुँदि दुइ श्लोक सुनि पाया–‘‘मनको संदेह सवै आफल्न्या नदेष्याको कुरा देषाउन्या एस्तो जो शाश्त्र सवैको आंखा हो सो शास्त्र जस्‌थि आथिन तस् मनुष्यकन अंध भन्नु । यौवनमद, धनमद, राजमद, निर्विवेकी यो चार थोकमह्र एकै थोक भया पनि अनर्थ हुन्या हो। चारै थोक हुन्या मानिसका कुरा ता गरिशक्ना पनि आथिनन् ।’’

यी दुइ श्लोक सुनिकन सुदर्शनभन्ना राजाले आफ्ना चेलाहरू सवै मूर्ष कसैले शास्त्र पढ्याकौ छैन इनकन कसोगरि सुपैंडामह्रा चढाउनु भनिकन मनमहाँ वडो चिंता गऱ्या–‘‘एस्ता छोरा भयाले क्या प्रयोजन् जो छोरापंडित ज्ञानि भयेनन्, धर्मात्मा भयेनन् । जस्तै कान आंखो भयाले आफुकन कुनै प्रयोजन नाहि, केवल सरीरकन पीडा मात्रै हुन्या हो, तसै मुर्ख भयाले आपुकन पीडामात्रै हुंछ । भन्याको छ-जस् छोराका जन्मले वंशकन जस्-प्रतिष्ठा हवस् तस्को जन्म जन्म भन्नु । कुह्मालका चाक फिर्दा झैं फिर्दै रह्याका संसारमाहा मरिकन को जन्म लिदैनन्! विद्यावंत सजन भयाहुँदि एकै सुपुत्रले कुलैकन उज्यालो हुंछ—जस्तै अंध्यारि रातमहाँ चंद्रमाले सारा पृथ्वीकन उज्यालो गर्छंन्, तरतै वुझनु ।

‘‘दानले तपस्याले संग्राममह्रा शूरो वोलाइकन विद्याले धनको एति थोकमहा एकै थोकले पनि जसले सथ्यार्थ गर्न सकेन तस्ले महतारिकन पनि वं लाउनाकन मात्रै जन्म लिएछ भनि जान्नु । आफुकन शोक संताप दिन्या पुत्र वहुत भयाले कुन् काम, जो जन सारा वंशकन अवलंब दिन्या, जस्‌थि आपना कुलकन विश्राम हवस् एस्तो एकै पुत्र भया हुँदि पनि निको हो । अथवा एस्ता छोरा हुनान् भनि जान्या स्त्रीप्रसंग नगर्नु वरु निको अथवा जन्मदा जन्मदै मरिगया वरु निको अथवा एस्ता छोराचाहि

छोरी जन्म्या वरु निको अथवा एस्ता मुर्ष छोरा भयाचाहि वांझि रह्याहुँदि वरु निको अथवा कपूत छोरा भयाचाहि गर्भमह्रा षस्याहुँदि वरु निको हो ।

‘‘अरू पनि भन्याको छ— गुणिजनका लेषा गर्दा हुँदि जो छोराले अध्यारं लेखा परेन त तस् छोराकी महतारीकन छोरा भयेनन् वाँझी रही भनि जान्नु । पूर्व जन्ममहाँ जस् मनुष्यले ठूला पुन्यतीर्थमहा वडो सहिकन तपस्या गरेछ त तस् धर्मका धर्मात्मा ज्ञानि पंडित धनवंत आपना वश्य भै रहन्या एस्ता छोरा पावनु छ । विना पुन्यले तस्ता भला छोरा हुँदैनन् । भन्याको छ —नित्य धनप्राप्ति हवस्, शरीर निरोगी हवस्, पियारी स्वास्नि मधुर वचन वोल्न्या हवस्, छोरा आपना वश्य हउन्, धन आर्जिदिन्या विद्या हवस्, संसारमाहा सुख भन्ना इ सवै थोक हुन । तस्कारणतहँ मेरा इ छोराः हरुकन अब कस्तरहे गुनीज्ञानी गराँउ ?

‘भन्याको ता छ आयु, कर्म, धन, विद्या, मृत्यु यो पाँचै थोक जस्कन जंल्हे जति हुन्या हो तस्कन तति विधातले गर्भदेषि रचना गरि राष्याछन् । अरू पनि भन्याकौ छ-संसारमहा भाविको भोग्य सवैले गर्नुपर्छ, क्या साना क्या ठुला । दृष्टांत पनि छ, भाविका ख्यालले त्रैलोक्यका ईश्वर नीलकण्ठभन्ना महारुद्रले पनि नग्न भै रहनु, हरिभन्ना वैकुण्ठमहा वस्न्या विष्णु कन पनि शेषनागका विछ्याउनामहा सुतनु । तस्कारणतहँ, ठुलाले पनि भाविको भोग्य गर्नै पर्छ ।

‘‘अरू पनि भन्याको छ––जो नहुन्या सो कहिलेई हुन्या छैन जो हुन्या सो हुन्यै छ । एस् ज्ञानको ज्या ओषध चिंताविष आफाल्न्या सो लोकहेरू क्याहा पिउदैनन् ? यों वचन उद्यम गर्न नशक्न्या अलिस मानिस्कन हो। क्याहा भनौला त जसो एकै चक्रले रथ चल्दैन, जव दुइ चक्र हुंछन् तव रथ चल्छ, तस्तै विना उद्यमले भाग्य फल्दैन । जव मानिसले उद्यम गर्छन् तव भाग्य छ कि आथिन भनि जानिछ। पूर्वजन्ममहा गऱ्याको जो कर्म, तस् कर्मकन एस् जन्ममहा दैव भंछन्,तस्कारणतहँ उद्यमी पुरुषले उद्यम यत्न गर्नु, अलसि भै नरहनु । उद्यम गर्न्या पुरुषथि लक्ष्मी आफै आइ वस्छिन् । जो कापुरुष हुंछ सो उद्यम छोडिकन दैवले जो गरला सो होला भनि दैव मात्रै पुकारिकन बस्छन् ।

‘‘तस्कारणतहँ ज्ञानि पुरुषले दैवको भरोसा छोडिकन उद्यममहा यत्न गर्नु । यत्न गर्दा उद्यम गर्दा जब फलेन त मनुष्यकन कुनै दोष छैन । जस्तै कुह्मालले एकै माटाका नाना तरहका भाँडा वनाउँछ, तस्तै पूर्व जन्ममाहा आफुले गऱ्याको कर्म एस् जन्ममाहा नाना तरहसित आपुकन आइमिल्छ ।

CamScanner

"अरू पनि भन्याको छ—काकताली झैं असंभवमहा मुख्याजि गड्याको धन पनि दैव आफलि दिदैनन्, आफ्ना हातले उठाइ लिनु पर्छ । तसै भन्याको छ—जस् छोराकन बालषमहा नपढाया तस् बालककन वैरिभन्नु बावा, भन्नी महतारि । क्याहा भन्या हुँदि जसो हंसका सभामहाँ काग बस्या झैं तसै ठुलाका छोरा मुर्ख भया सज्जनका सभामहाँ शोभा हुँदैनन् । देषनाकन सुंदर हवन्. शुवान् हवन्, ठुला वंशमहा जन्म लिउन् तैपनि विद्या नभया हुँदि उस् मनुष्यकन सोभा हुँदैन । वास्ना नभयाको फूलको आदर हुँदैन तस्तै मनुष्यको पनि आदर हुँदैन ।"

सुदर्शन राजाले इति मनमहा विचारिकन सभामहा सबै पंडितहरू बोलाइकन भन्या—"हे पंडित हो, सुन्नु हवस्, तिमी पंडितका फौदमहा बडा मनुष्य को छौ, जो कुपैंडामहा चढिरह्याका मेरा छोराहरूकन नीतिशास्त्रका उपदेशले पुनर्जन्म गर्‍या झैं सुपैंडामहा चढाउन सकन्या छौ कि? जसो कांचन सुनले बढाया हुँदि मरकतमणिका जस्तो तेज हुंछ, तस्तै सज्जनका संगले मूर्ख पनि ज्ञानि हुंछ । भन्याको पनि छ नीचसित सग गर्‍या हुँदि नीचै मति हुंछ, मध्यमसित संग गर्‍या मध्यमै मति हुंछ, ठुलासित संग गर्‍या ठुलै मति हुंछ । तस्कारणतहँ तिमिहेरू सज्जनका सगले मेरा इ छोराहरूकन सुधार्नान् कि भनि म भंछु ।"

एति राजाले भन्याछि वृहस्पति जस्ता सर्वं नीतिशास्त्रमहा प्रवीन भयाका विष्णुशर्मा भन्याका पंडितले राजाथि विति गर्‍या "हे महाराज ठुला कुलमहा जन्म लिया राजपुत्रकन पढाउनकन क्याहा सकियैन ? अजोग्य ठाँउमा गर्‍याको काम कहिलेइ फल्दैन । कसो भन्या हुँदि, मेरुकन पह्लाया झैं बहुतै मस्कत गरि पढायाहुँदि पनि बकुल्ला कहिलेइ पढ्दैनन् । भला स्थानमा गर्‍याको काम निस्फल हुँदैन । अरु कारण पनि छ । एस्मा महाराजाका निर्मलकुलमहाँ जन्म लिन्या सुपुत्र छोडि कुपुत्र हवैनन्, क्याहा भन्या हुँदि पद्मरागमणिका पानिमहा कांचमणि कहिले उपजन्या होइन । तस्कारणतहँ, महिनाभित्र मैले महाराजका छोराकन नीतिशास्त्रमहा पंडित गराँउँला ।"

एति विष्णुशर्माका वचन सुनिकन हर्षमान भै विनयभाषासित नम्र भै राजाले विति गर्‍या "हे पंडित ! ठुला मानिसहेरूले प्रतिष्ठा गर्‍या हुँदि ढुंगा पनि देउता हुंछन् । जस्तै फुलसित किरो पनि सज्जना शिरका चढ्छ तसै सज्जनका संगले नीचले पनि ठुलो बोलांउछन् । जसो उदयाचलमहा रह्याका द्रव्य धातुकन सूर्यका किरण लागंजि बडो तेज हुंछ तसै सज्जनका संगले पनि हीनवर्णले पनि ठुलो वर्ण बोलाउँछन्। तस्कारणतहँ मेरा इ छोराकन सुपैंडामहा चढाउन्या एक तुमिथि भरोसा हुंछ ।"

एति राजाले भनिकन आफ्ना छोराहरू डाकिकन विष्णुशर्माक्षी सौंपि दिया । उहाँपछि विष्णुशर्मा पंडितले राजपुत्रहरूकन दर्वारका उपल्ला तलामा बसाइकन उनका मनपर्दा कथा कहन आरंभ गर्‍या—हे राजपुत्र हो, ज्ञानिजनले काव्यशास्त्रका कथा सुनिकन दिन काट्छन् मुर्खजनहरू जुवा षेलिकन ख्याल-मस्करिले अथवा सुतिकन खैरयाल गरिकण दिन काट्छन् । तस्कारणले तुम्रा मनमा सुख दिनाकन काग कछुवाहरूको बडो विचित्र सुंदर कथा म कहंछु ।"

तव आज्ञा गर्नु हवस् भनि राजपुत्रहरूले भन्या । तव विष्णुशर्मा कहंछन्—"हे राजपुत्र हो, सुन्नुहवस् । अघि मित्रलाभका कथा कहंछु जस् मित्रलाभको अघिल्लो श्लोक—काम सिद्ध गर्न्या वस्तु नहुन्या धन सम्पत्ति नहुन्या तैपनि वुद्धिका बलले मित्रका बलले काक कछुवा मृग मुसो हितहरूले कार्य सिद्ध गर्‍याथ्या ।"

राजपुत्रहरू भंछन्—"यो कथा कसो हो आज्ञा गर्नुहवस् ।"

तब विष्णुशर्मा कहंछन्—"हे राजपुत्रहरू,सुन । गोदावरीभन्नी नदीका तिरमहाँ एक बडो सिमलको वृक्ष छ तस वृक्षमहा नाना दिशादेषि आइकन पंछि हरू रात्रिमहा बस्तछन् । एसो गरि रहँदा बहुतै दिन बित्यापछि एक दिन उषाकालमा अस्ताचल पर्वतमाथि कुमुदिनायक भन्ना चंद्रमा पुग्यापछी लघुपतन भन्याको तस् कागले मनमहाँ चिता गर्‍यो—"आजु प्रभात कालैमाहा अरिष्टदर्शने भयो, नजानिय कस्तो भै पर्छ । भनि मनले बडो व्याकुल भै काग उडिकन गयो ।

जस्कारणतहँ जो मुर्ख छन् तिनका मनमहाँ दिनदिनै हजारहजार शोकस्थन उपजंछ, सय सय भयस्थान उपजंछ, जो कोहि ज्ञानि पंडित हुंछन् तन्कनु हुँदैन । अरू पनि भन्याको छ । संसारमहाँ रहिकन मनुष्यले एति गर्नु क्याहा भन्या हुँदि, आफुकन मरण व्याधि सोक भयका लक्षण केहि भयेछ कि भनि आफुने नित्य प्रातःकाल उठि लक्षिण विचार गर्नु ।

"उहाँपछि तस् व्याधाले वनमहा जाइकन महा बडो जाल फिंजि चाँवल छरिदिकन आफु लुकि रह्यो । तसै समयमहा चित्रग्रीव भन्याको परेवाको राजाले आफ्ना परिवारीसुद्धा आकासमहाँ उडंदाहुँदि व्याधाले छरिराष्याको देषिपाया । तव तस् चावल षानकन सबै परेवाले लोभ गर्दा देषिकन चित्रग्रीवभन्ना परेवाका राजाले सबैकन भन्या—'हे परेवाहरू ! मनुष्यको संचार नभयको एस्ता वनमहाँ चावल कतावाट आया ? जाहा केहि कारण होला । कारण नवुझिकन एस् लोभमहा पर्‍याहुंदि भ ताना देषिँदैन । जाहा

CamScanner

चाँवलका लोभले हामिकन पनि तसै होला जसो कंकणको लोभ देषाइकन बुढा वाघले वडा सिममहा पारि वटुवाकन मान्योथ्यो ।'

"एति सुनिकन पारेवाहेरू भछन्–'हे महाराज चित्रग्रीव ! यो कथा कसो भयोथ्यो, हामिकन आज्ञा गर्नु हवस् ।"

"तव चित्रग्रीव राजा कहंछन् 'हे परेवा हो, सुन । एक दिन दक्षिण-दिशा चर्न गयामा मैले देष्यां । एक वुढो वाघ थियो । तस् वाघले स्नान गरि हातमा कुश लिकन वडो तलाउका तिरमा उभीरह्यो । उहि वाटो एक वटुवा आयाको देषिकन वाघले भन्यो–'हे वटोहि, इहाँ चलाइ गर । यो सुवर्ण–कंकन लिनुहवस् ।' तव वटोहिले अलिक् लोभि भैकन आफ्ना मनले विचार गऱ्यो–'आज मेरा भाग्यैले धन प्राप्ति हुन ठांछ कि ? क्या जानि, विपरित भै पर्छ कि ? यो संदेहमा पऱ्याले भलो देखिदैन । जस्कारणतहिं दुर्जनका हातबाट आपुकन चाँहिदो वस्तु प्राप्त भयाहुँदि पनि भलना हुँदैन, जसो विषसँग रह्याको अमृत पनि षायाहुँदि नमरि रहला तैपनि धन आर्जंदा हुँदि संदेह हुंछ । भन्याको पनि छ– मनुष्यले संशय नपरंजि सुख पावनु छैन, संशय पर्दै जि गया हुँदि सुष पावनै छ । तस्कारणतहिं, अघि एस् वाघसँग वात गरि ता हेरौं, भनि मनमहा विचारिकन वटोहिले भन्यो—काँहा छ तेरो कंकण हेरौं ? एति वटोहिले भन्यापछि वाघले हात पसारिकन कंकन देषायो । तव तेरो विश्वास म कसोरि मानु भनि वटोहिले भन्यो । तव वाघ भंछ—अहिले म स्नान गरि शुचि भै दान दिनकन तयार भै रह्यांछौं, उहां-पछि वुढो भै रह्यांछु, मुषमा दाँतै छैनं, हातमा नखं छैनं, कसो भयो र मथांइ विश्वास हुँदैन? संज्या भन्नु यज्ञ गर्नु वेद पन्हुं दान दिनु तपस्या गर्नु सत्यता रहनु ढैयं भैरहनु सर्वपर क्षमा गर्नु लोभ नगर्नु इ आठथोक धर्मको वाटो हुन् । तस् आठ थोकमहाँ पघिल्ला चार थोकमा दंभ अहंकारले ठुला वोलावनाकन पनि मानिस्हरू गर्छन्, पछिल्ला चार थोक जो कोहि ठुला मनिस छन् । तिनहेरूथि मात्र हुंछं, सर्वथि हुँदैनं । तस्कारणले मैले लोभ छोड्यां । लोभ नछोड्याहुँदि अफना हातमा रह्याको सुवर्ण–कंकण जस्-तस् लाइ दिनकन मन गर्दा हुं? तैपनि वाघ मानिस्कन षांछ वनि लोकहरू भंछन् तसकारणले मैले सत्य कुरा गऱ्याहुँदि पनि तुम्रा मनमहाँ विश्वास हुँदैन । लोकव्यवहारमा रहन्या मानिस्हरू कुट्टिनि स्वास्निले भलो उपदेश दिया हुँदि पनि प्रमान् मांदैनन् । जस्तै गाइ मारि ब्राह्मणले धर्म गऱ्या हुँदि पनि लोक प्रमान् मांदैनं तस्तै मैले भन्याको कुरा तुमि प्रमान मान्दौन मैले ता धर्मशास्त्र पढ्याको छ । सोहि म कहंछु, सुन । संसारमा आपनु प्राण

आपुलाइ पियारो लाग्छ, तसै अरूकन पनि आपनु प्राण उत्तिकै लाग्छ । तस्कारणतहिं, जो कोहि साधुसंतजन छन् । तिनहेरूले जत्तिको आपनु आत्मा तत्तिकै पर आत्मा जानिकन सर्वपर दया गर्छन् । अरू पनि भन्याको छ,कथा गर्दामहा दान दिदामहा सुखदुःख प्रियअप्रिय एति थोक लोकहरू सर्वथि आफै अनुसार प्रमान मांदछन् । तस्कारणतहिं बडो दरिद्र देषि तुमिकन यो सुवर्ण-कंकण दिन ठन्छौं । श्रीकृष्णले युधिष्ठिरलाई भन्याको पनि छ–हे युधिष्ठिर, जो कोहि दरिद्र कंगाल छन् तनकन भरिपूर्ण गरिद्यौ, जो घनी छन् तन्कन दिनु पर्दैन,क्याहा भन्या रोगिजनकन औषध दियाहुँदि तत्काल औषध फल्छ, रोग नहुन्या मानिस्कन औषध दियाले कुनै प्रयोगन आथिन। अरू पनि भन्याको छ आपुथि जस्को उपकार लाग्याको छैन तस्ता सुपात्रकन पुन्यकाल पुन्यभूमि विचारिकन जो कोहि दान् दिछन् तस् दानकन सात्विक दान भंछन्। तस्का-रणतहिं मनको शंका आफालिकन एस् सरोवरमहा स्नान गरी इहाँ चलाइ गर । सुवर्ण कंकण लिनु हवस्– एति व्याघ्रका वचन सुनि मनमा विश्वास मानिकन वटोहिले सरोवरमा स्नान गर्नकन जाँदा हुँदि वडा सिममहा जाइ पऱ्यो । सिमदेषि उकसन सामर्थ रहेन तव व्याघ्रले भन्यो–परष पर्ष, सिमदेषि म उकासौंला । भनि हलौं हलौं जाइकन तस् वटोहिकन समात्यो । व्याघ्रले समात्यापछि वटोहिले चितना गऱ्यो–जो कोहि दुष्टात्मा छं तिनेहरूले शास्त्र पढ्याले पनि वेद पढ्याले पनि विश्वास मान्नु छैन । जस्को ज्या स्वभाव सो अन्यथा हुँदैन । जसो गाइदुध स्वभावैले मधुर हुन्छ तस्तै दुष्टको स्वभाव दुष्टै हुंछ भलाको स्वभाव भलै हुंछ । दुष्ट चित्तहरूका गऱ्याको क्रिया सवै व्यर्थ हो । जस्तै हातिले स्नान गऱ्याको व्यर्थ हुंछ कुनै काम आँउदैन जस्तै स्वामिका मन नपऱ्याकि स्वास्निले गहना फुल लायाले भारि वोकनै मर्तै हुंछ, गहना लायाले प्रयोजन केहि हुँदैन तस्तै ज्ञान भैकन कर्त्तव्य गर्न नसक्या हुंदि तस् ज्ञानकन पनि भारै भन्नु । तस्कारण मैले भलो गरिन, आपुकन मान्र्याथि विस्वास गऱ्यौं । नीतिमा पनि भन्यैको छ–प्रथमैमाहाँ प्राणिको स्वभावै विचार्नु, पछिवाट गुण शील विचार गर्नु, क्याहा भन्या हुँदि गुण शील सवै जितिकन स्वभाव भन्याको प्राणिका मस्तकमा चढिरहंछ।–एति चिता गर्दागर्दै वाघले बटोहिकन मारि षायो ।'

"चित्रग्रीव राजा भन्छ–'हे परेवाहेरू, एस्कारणले म भंछु, कंकणका लोभले वटोहि पर्दा झैं हामि पनि चाँवलका लोभले पडौंला कि भनि सर्वथा विचार नगरि कुनै काम गर्नु आथिन । भन्यैको छ–निको गरि पकायाको अन्न पाया गुनि ज्ञानि भै विचक्षण भयाका छोरा सासु ससुरा स्वामिका आज्ञामा

रह्याकि स्वास्नि, एक मनसित निको गरि सेवा गरि राख्याका राजा, मनले विचारिकन वोल्याको कुरा, विचारिकन गर्‍याको काम, यो सर्वथोक कहिलेइ पनि विगार गर्दैनन् ।"

"इहाँपछि तस् वुढा स्यालले कर्पुरतिलक भन्याका हातिथि जाइकन अष्टांग प्रणाम गरिकन विंति गर्‍यो–'हे महाराज, मतिर नजरले हेरिकन कृपा गर्नुहवस् ।'

"तव हाात भंछ तं को होस् ? काँहाँदेषि आइस् ?"

"तव जंवुक भंछ–'हे महाराज, म जंवुक हुं । सर्व वनवासिहरूले मिलिकन पठाया । विना राजाले हामि सक्दौंन । तस्कारणले जस् वनका राज्याभिषेक दिनाकन योग्य सर्व स्वामिगुणले संयुक्त भयाको तुमिकन ठहरांञा । जस्कारणतेहैं, भन्याको छ–जो कोहि कुलाचार लोकाचारले शुद्ध भै रहन्या, वडो प्रतापि हुन्या, धर्मात्मा हुन्या, नीतिशास्त्र जान्या एतिकन रानाका भागि तुल्यावनाकन जोग्य हो । हे महाराज, अरू पनि भंछौं ·· (देषि ?) राजा तुल्यावनु···भनि धन संपत्ति तुल्यावनु । अरु पनि भन्छौं–जसो प्राणिको प्रतिपाल गर्न्या मेघ हुन् तसै सबै प्रतिपाल गर्न्या राजा हुन्,वरु मेघ नवर्स्यामा प्राणि जिउँछन्, राजा नभयाहुँदि जिउदैनन्। अरू पनि भन्छौं-एस संसारमा दंडका डरले प्राणिहेरू आफ्ना ठिगानमा रहंछन् । परायाका वशमा रहन्या मानिस दुर्लभ हुंछन् । स्वास्निहेरु पनि दंडैका डरले आफ्नु षसमाथि वरु रोगि वुढो भया पनि मांदछन्, छोड्दैनन् । जस्कारणले, हे महाराज, जस्तै लग्न वेला नवितोस् झटक्क चलाइ गर्नु हवस् । विलंव गर्णु चाँहिदैन ।'

"एति भनिकन जंवुक अघि अघि दगुरि गयो । ताँहापछि राज्यका लोभले हातिले स्यालपछिपछि आउँदा वडा सिममा वुड्यो । तव हाति भंछ-'यो विधि कसो भयो ।'

'तव स्याल हाँसिकन भंछ—'मेरा पुछ्रमा समाति आव । भंदा कहाँ हुंछ, हाति वुडि मर्‍योथ्यो ।'

"तव, हे महाराज, संतजनको संग गर्‍या वढिछ, दुर्जनको संग गर्‍या घटिछ ।

"तव दूति भंछे–'हे महाराज, एस्कारणले म भंछु, उपाइ गर्नु हवोस् ।' तव राजाले कुट्टिनीका उपदेशले वानिञालाइ राजाले सेवक तुल्याइ चाकरराख्या ।

"तव चारुदत्त वानिञालाइ सर्व काममा भारा दिकन आफ्ना विश्वासमा राख्यो।एसो रहँदा वहुत दिनपछि एक दिन पर्व पाइकन राजाजे स्नानतिलक गरि सुचि भै सुवर्ण रत्न गहना मुख्यांजि राषिकन चारुदत्त वानिञाथि भन्यो–

'हे चारुदत्त वानिञा ! मैले महिनादिनसम्म गौरी व्रत गर्णकन भंछौं, सो तैले आजुदेषि नित्य रात्रिमा वडा कुलीन तरुणी हेरिकन एक स्वास्नि डाकिनन ल्याव । तस् स्वास्निकन जोग्य गरि पुजा गर्छु ।'

"आहाँपछि चारुदत्त वानिञा, राजाका आज्ञाले नीकि स्वास्नि ल्याइदियो, राजा क्या गर्छ भनि लुकिकन हेर्न लाग्यो । तस तुंगवल भन्ना राजाले तस् स्वास्निकन नछोइकन वढिया कपरा गहना दिन पूजा गरिकन मानिससँग दिकन घर पठाया । एस् तरहले दिन दुइ चार गयापछि चारुदत्त वानिञाले राजाको धर्म विश्वास पाइकन आफनि ल्याइ सौंप्यो । तव लावण्यवती आफ्ना मन पर्‍याकिकन राजाले लावण्यवतीकन चिन्हजि उठिकन सान्हो गरि अंकमालिका गरी रसले आँखा अलिक् चिम्लिकन सुखसित पलंकमा वस्या । वानिञाका छोराले चित्र लेख्या झैं हेरिमात्र रह्यो—चेत हराइकन वडा सतापमा पर्‍या ।"

हिरण्यक भंछ—'हे मित्र लघुपतनक, तुमिकन पनि तस्तै संताप होला ।"

हिरण्यकले भन्याको सुनिकन मंथर मोह डर मानिकन जलाश्रय छोडिकन चल्यो । हिरण्यकहरू पनि मंथरपछि चल्या । आहाँपछि इनहेरू जांदा एक व्याधाले घुमदा फिर्दा मंथरकन फेला पार्‍यो । तव तांदांले मंथरकन गलामा वांधि धनुका टुपा झुंटाइकन घर जान लाग्यो । आहापछि मृग काग मुसो इ तिनै जनाले विषाद मानि व्याधाका पछि पछि गया । तव जांदा हुंदि हिरण्यकले विलाप गर्‍यो—"एक दुःखसमुद्रका पार नजाइ दोस्रो दुःखको समुद्र आइपर्‍यो । जब विधाता विमुख पर्‍यो अनर्थैमाथि अनर्थ आइपर्छ । स्वभावैसित भया मित्र वडा भाग्यले पाउनु छ । तस मित्रले आपदामहाँ पनि सहजमाको मित्रभाव छोडदैन । महतारिथि पनि स्वास्निथि पनि सहोदर भाइथि पनि आत्मैथि पनि उत्तिको विश्वास हुंदैन जत्तिकी मित्रति हुंछ । पूर्वजन्ममा गरि आयाका कर्म फलले शुभाशुभ अर्का जन्ममा पावनु छ भनि भन्याको छ । मैले ता एसै जन्ममा देख्यौं । जस्तै प्राणिहेरुका जन्म फिर्दै रहंछन्, एक जन्ममा दशा पनि फिर्दै रहंछन् । अथवा यो पनि सहि हो ।—जाँहाँ शरीरको उत्पत्ति भयो ताँहाँ तस्को नाश पनि सँगै रहंछ; जाहाँ संपत्ति ताँहाँ विपत्ति सँगै रहंछ; जाहाँ संयोग ताँहाँ वियोग पनि रहंछ । तस्कारणले एस् संसारमा सर्व थोकको उत्पन्न पनि छ नास पनि छ ।"

अनेक विचार गरिकन हिरण्यकले भन्यो—"मनको शोक आफालि दिन्या शत्रुका भयदेषि रक्षा गर्न्या प्रीति विश्वासको आश्रयमा रहन्या एस्ता मित्र भन्याका दुइ अक्षर कौन विधाताले सृष्टि गर्‍यो हो ? धन्य ! अरू पनि